

РЕЄСТРАЦІЙНА ФОРМА

№	Назва поля	Вміст поля
1.	Назва роботи	Магістерська робота
2.	УДК	330.131.5:331.5:631.11
3.	Автор (ППП)	Овдієнко Ігор Ярославович
4.	Дата захисту (рік, місяць, день)	2023.11.17
5.	Факультет (ННД)	Економічний факультет
6.	Кафедра (шифр, назва)	Кафедра економіки (11-03)
7.	Спеціальність	Економіка
8.	Освітня програма	Економіка підприємства
9.	Програма підготовки	Освітньо-професійна
10.	Форма навчання	Денна
11.	Тема магістерської кваліфікаційної роботи	Ефективність використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах
12.	Керівник (ППП, науковий ступінь, вчене звання)	Ланченко Євгеній Олександрович, доктор економічних наук, доцент
13.	Ключові слова (до 10 слів)	Людські ресурси, трудові ресурси, ефективність, продуктивність праці, зайнятість населення, сільськогосподарське підприємство
14.	Анотація (до 300 символів)	Розглянуто суть формування людських ресурсів і показники ефективності їх використання в підприємствах. Проаналізовано стан використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах. Визначено концептуальні напрями збільшення рівня зайнятості та продуктивності праці в аграрному секторі економіки

Керівник магістерської роботи

(підпис)

Ланченко Є.О.

(підпис)

НУБІП України

НУБІП України

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

НУБІП України

11.13 – МКР. 1741 «С» 2022.11.21. 021 ПЗ

НУБІП України

ОВДІСІНКА ІГОРЯ ЯРОСЛАВОВИЧА

2023 р.

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
Економічний факультет

УДК 330.131.5:331.5:631.11

ПОГОДЖЕНО ДОПУСКАЄТЬСЯ ДО ЗАХИСТУ
Декан економічного факультету Завідувач кафедри економіки

Анатолій ДІБРОВА Вікторія БАЙДАЛА
(підпис) (підпис)
« » 2023 р. « » 2023 р.

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему:
«Ефективність використання людських ресурсів
у сільськогосподарських підприємствах»

Спеціальність 051 Економіка
(код назва)
Освітня програма Економіка підприємства
(назва)
Орієнтація освітньої програми освітньо-професійна
(освітньо-професійна або освітньо-наукова)

Гарант освітньої програми
К.е.н., доцент
Керівник магістерської
кваліфікаційної роботи
д.е.н, доцент
(науковий ступінь та вчене звання)

Тетяна ГУЦУЛ
(підпис) (ПП)
Євгеній
ЛАНЧЕНКО
(підпис) (ПП)

Виконав
Гор ОВДІЄНКО
(підпис) (ПП студента)
Київ – 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
Економічний факультет

Завідувач кафедри економіки

д.е.н., проф. _____ Байдала В.В.
(науковий ступінь, вчене звання) (підпис) (ІПШ)

ЗАВДАННЯ
ДО ВИКОНАННЯ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ СТУДЕНТУ
Овдієнку Ігорю Ярославовичу
(прізвище, ім'я, по батькові)

Спеціальність 051 Економіка
(код і назва)

Освітня програма «Економіка підприємства»
(назва)

Орієнтація освітньої програми _____ освітньо-професійна
(освітньо-професійна або освітньо-наукова)

Тема магістерської роботи: «Ефективність використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах»

Затверджена наказом ректора НУБіП України від 21.11.2022 р. № 1741 "С"

Термін подання завершеної роботи на кафедру _____ 2023.11.04
(рік, місяць, число)

Вихідні дані до магістерської роботи: монографії, періодичні наукові видання, нормативно-правові акти, інформаційні дані Держстату України, підручники, навчальні посібники.

Перелік питань, що підлягають дослідженню:

1. Теоретичні основи формування й використання людських ресурсів у сільському господарстві.
2. Аналіз ефективного використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.
3. Перспективні напрями забезпечення зайнятості та підвищення продуктивності праці в сільському господарстві.

Перелік графічного матеріалу (за потреби): таблиці, рисунки, схеми.

Дата видачі завдання «07» листопада 2022 р.

Керівник магістерської
кваліфікаційної роботи

(підпис)

СВЕНІЙ ЛАНЧЕНКО
(прізвище та ініціали)

Завдання прийняв до
виконання

(підпис)

Ігор ОВДІЄНКО
(прізвище та ініціали студента)

РЕФЕРАТ

НУБІП України

Магістерська робота на тему: «Ефективність використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах» викладена на 70 сторінках

комп'ютерного тексту, містить 14 таблиць, 2 рисунки. Для написання магістерської роботи використано 50 джерел.

Метою магістерської роботи є обґрунтування концептуальних напрямів ефективного використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

Об'єкт дослідження – процеси формування й використання людських ресурсів у сільському господарстві.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади формування й науково-практичні аспекти ефективного використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

Методи дослідження – абстрактно-логічний, монографічний, статистико-економічний, балансовий, системний підхід.

У розділі 1 наведено теоретичні засади формування й використання людських ресурсів. У розділі 2 визначено тенденції демографічних показників і економічної активності сільського населення як базису формування людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах та їх використання. У розділі 3 обґрунтовано напрями підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах. Доведено перспективність всебічної підтримки розвитку малих і середніх підприємств в аграрному секторі економіки з боку держави і територіальних громад для підвищення рівня зайнятості сільського населення.

Ключові слова: людські ресурси, трудові ресурси, ефективність, продуктивність праці, зайнятість населення, сільськогосподарське підприємство.

НУБІП України

ЗМІСТ

НУБІП України

ВСТУП..... 6

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ..... 8

- 1.1. Суть і значення людських ресурсів у розвитку підприємств..... 8
- 1.2. Характеристики використання і відтворення людських ресурсів..... 15
- 1.3. Продуктивність праці – головний показник ефективності використання людських ресурсів..... 19

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ..... 29

- 2.1. Формування людських ресурсів, задіяних в аграрному секторі економіки України..... 29
- 2.2. Аналіз соціально-трудова показників зайнятості населення в сільськогосподарських підприємствах..... 34

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНИХ ФОРМУВАННЯХ..... 42

- 3.1. Напрями підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах..... 42
- 3.2. Збільшення кількості робочих місць у трудомістких підгалузях сільського господарства..... 48
- 3.3. Застосування інноваційних технологій виробництва продукції для підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах..... 57

ВИСНОВКИ..... 63

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 66

НУБІП України

НУБІП України

ВСТУП

Ефективне використання й управління трудовою діяльністю людини повинно мати пріоритетне значення для розвитку економіки в цілому, для галузі сільського господарства зокрема. Слід зауважити, що питання формування й використання людських ресурсів уже десятки років становлять провідну проблему в сільськогосподарських підприємствах, в сільській місцевості, де вибір робочих місць є обмеженим. Саме людські ресурси є рушійною силою і найголовнішим чинником успішного функціонування сільськогосподарських підприємств, формування трудових доходів населення, базисом функціонування територіальних громад тощо.

Актуальність даної роботи полягає в тому, що використання людських ресурсів в аграрному секторі економіки має велике значення для соціально-економічного розвитку країни, оскільки в сільській місцевості, аграрній сфері простежується збільшення пропозиції над попитом робочої сили. Постає необхідність проведення аналізу й виявлення концептуальних напрямів ефективного використання людських ресурсів у галузі.

В Україні використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах потребує проведення наукових досліджень, оскільки в галузі простежуються високий рівень неформальної зайнятості населення, велика плінність кадрів і поступове скорочення персоналу. У період воєнного стану й очікуваного наступного періоду після завершення російсько-української війни простежуються та продовжуватимуться постійні й часом різкі зміни кон'юнктури на ринку праці, зокрема в аграрному секторі економіки України, через вимушену міграцію населення, порушення логістичних механізмів руху сільськогосподарської і харчової продукції на експорт за кордон тощо.

З початком російсько-української війни в лютому 2022 р. перед державою, суспільством, бізнесом постали проблеми з питань використання людських ресурсів у сільському господарстві. Адже різкі демографічні зміни, пов'язані з

переміщенням більшості населення зі східних і південних областей в інші області держави та за кордон вимагають обґрунтованих розрахунків наявного населення й стану зайнятості в галузі на перспективу.

Метою магістерської роботи є обґрунтування концептуальних напрямів

ефективного використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

Завданнями магістерської роботи є:

- визначити теоретичні основи формування використання людських ресурсів в економіці;

- розглянути характеристики використання і відтворення людських ресурсів;

- проаналізувати стан використання людських ресурсів в аграрному секторі економіки України;

- обґрунтувати напрями підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах;

- визначити проблеми безробіття серед сільського населення та напрями підвищення рівня зайнятості в аграрному секторі економіки.

Об'єктом дослідження є процеси формування й використання людських ресурсів у сільському господарстві.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади формування й науково-практичні аспекти ефективного використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах.

В якості теоретичної бази використовувалися монографії, законодавча база України, статистичні публікації Держстату України, учбові видання, статті, а також особисті дослідження.

За темою магістерського дослідження опубліковано 2 тези доповідей на науково-практичних конференціях.

НУБІП України

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ
ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

1.1. Суть і значення людських ресурсів у розвитку підприємств

Людські ресурси відображають головне багатство будь-якого суспільства, процвітання якого можливе при створенні умов для відтворення, розвитку та використання цих ресурсів з урахуванням інтересів людини, громади, держави, представників бізнесу, міжнародної спільноти тощо. Саме люди, їх робочий час є найціннішим економічним ресурсом. Вони є специфічним і найважливішим фактором економічного розвитку держави, громади, підприємств і організацій тощо, що охоплює сукупність людей із професійними навичками й знаннями та можуть приймати участь у трудових процесах.

Поруч із зазначеним поняттям є і ширші тлумачення [1], які узагальнено визначають людські ресурси як сукупність людей із їхніми фізичними й розумовими здібностями, відповідним трудовим потенціалом. Залежно від території охоплення й поставлених завдань щодо управління людськими ресурсами вони можуть розглядатись як: населення в цілому, трудові ресурси, персонал. Управління людськими ресурсами спрямовано на вирішення трьох проблем: їх формування, розподілу й використання.

Людські ресурси країни визначаються чисельністю та якісними характеристиками населення. А разом із природними, людськими, виробничими, фінансовими, інформаційними, духовними ресурсами формують потенціал країни як основу добробуту її мешканців визначається. Усі ці види ресурсів характеризують потенціал країни [2].

Нині поширеною практикою є виокремлення в менеджменті підприємства такого напрямку управлінської роботи, як управління людськими ресурсами (human resource management – HRM). У багатьох підприємствах нині все

більшою мірою роблять акцент на капіталізацію використання людських ресурсів через такі управлінські заходи: набір, відбір і добір персоналу, атестація кадрів, підвищення кваліфікації, формування мотиваційного соціального пакету, застосування грейдової системи оплати праці, розвиток корпоративної культури тощо. І все це направлено на досягнення мети організації, зокрема завдяки підвищенню продуктивності праці, її результативності, досягнення цілей організації тощо.

Поява терміна «людські ресурси» пов'язана з розвитком теорії людського капіталу й запровадженням ціннісного підходу до людини-працівника, виявлення резервів ефективного функціонування компаній через ефективний менеджмент персоналу тощо. У даному випадку слід доповнити, що людські ресурси охоплюють не лише персонал компаній, а й потенційну пропозицію робочої сили, зокрема у сільському господарстві такими є особи, зайняті у неформальному секторі аграрної економіки, та безробітні селяни, що раніше працювали в сільськогосподарських підприємствах. Через сезонність виробництва агропродукції в галузі простежується висока плинність кадрів, практикується звільнення частини працівників у багатьох сільськогосподарських підприємствах восени після збиральної кампанії і зарахування в штат персоналу навесні перед посівною кампанією.

Отже, поняття «людські ресурси» пропонуємо узагальнити й визначити як сукупність працездатного населення, що характеризується соціально-демографічними, професійно-кваліфікаційними, психофізіологічними характеристиками, бере участь у соціально-трудових відносинах у підприємствах (організаціях, установах) на умовах найму й/або самозайнятості (підприємці, власники капіталу, роботодавці), активно шукає роботу (безробітні), започатковує власний бізнес [3].

Поява терміна «людські ресурси» пов'язана із розвитком теорії людського капіталу і запровадженням ціннісного підходу до людини-працівника, виявлення резервів ефективного функціонування компаній через менеджмент персоналу тощо. Поряд із традиційними ознаками, притаманними робочій силі, термін

«людські ресурси» включає здатність до творчості й потенційні можливості для всебічного розвитку працівників, загальну культуру і моральну надійність, певний ефект кооперації та самоорганізації, впровадження трудових взаємин, мотивацію та ін. [4]. Такими чином, співвідношення понять можна зобразити у

вигляді схеми (рис. 1.1.) Вивчення людських ресурсів має велике значення для стійкості ринку праці й розробки відповідної демографічної політики з метою впливу на процеси відтворення населення та його зайнятості.

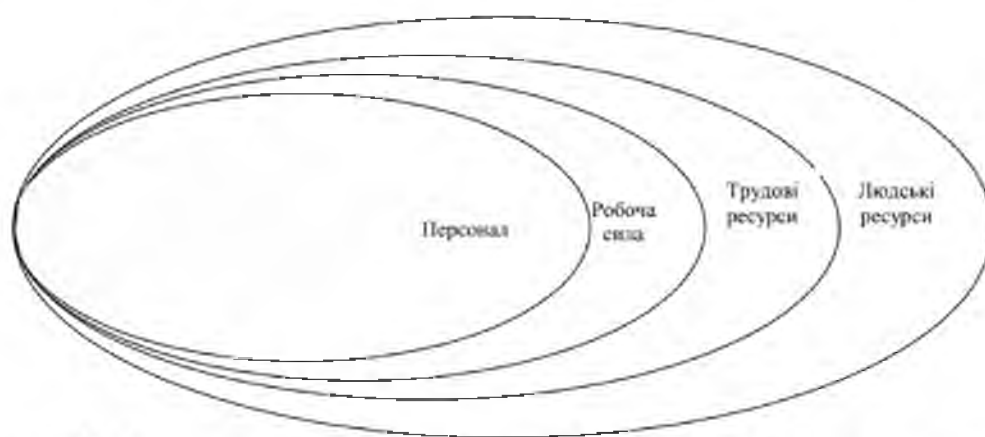

Рис. 1.1. Співвідношення дефініцій «людські ресурси», «трудові ресурси», «робоча сила» та «персонал»

Специфіка людських ресурсів порівняно з іншими факторами економічного розвитку полягає в тому, що: по-перше, люди не лише створюють, а і споживають матеріальні та духовні цінності; по-друге, багатогранність людського життя не вичерпується лише трудовою діяльністю, а отже, щоб ефективно використовувати людську працю, потрібно завжди враховувати потреби людини як особистості; по-третє, науково-технічний прогрес і гуманізація суспільного життя стрімко збільшують економічну роль знань, моральності, інтелектуального потенціалу та інших особистих якостей працівників, які формуються роками і поколіннями, а розкриваються людиною лише за сприятливих умов [5].

На сьогодні поняття «людські ресурси» все більшою мірою вживається в наукових і освітянських колах. Воно є дещо ширшим порівняно з таким

поняттям, як «трудові ресурси», що, можна вважати пережитком періоду розвитку економіки України в складі Радянського Союзу і перехідного (транзитивного) періоду до ринкової економіки.

Так, трудові ресурси – це працездатна частина населення, яка, володіючи фізичними й інтелектуальними здібностями, здатна виробляти матеріальні блага, надавати послуги і виконувати роботу. Трудові ресурси як економічна категорія відображає частину населення країни, або її адміністративно-територіальній одиниці, що має здатність до суспільно-корисної праці в суспільному виробництві [6].

Слід зазначити, що зміни, які відбуваються в даний час з чисельністю населення в Україні ведуть не лише до його зменшення, а й до зростання питомої ваги категорії людей старших вікових груп, що в перспективі при збереженні таких тенденцій позначиться на зменшенні трудових ресурсів. Тому вироблення ефективної державної демографічної політики з метою впливу на процеси відтворення населення та забезпечення його зайнятості потребує подальшого вивчення трудових ресурсів.

Трудові ресурси – це працездатна частина населення, яка, володіючи фізичними й інтелектуальними здібностями, здатна виробляти матеріальні блага, надавати послуги і виконувати роботу. Трудові ресурси як економічна категорія відображає частину населення країни, або її адміністративно-територіальній одиниці, що має здатність до суспільно-корисної праці в суспільному виробництві.

Працездатний вік є поняття узагальненим, що визначається системою законодавчих актів. Нині в Україні працездатним віком вважається для обох статей (жінок і чоловіків) вік від 16 до 59 років. Нижня межа працездатного віку передбачає, що до початку трудової діяльності людина повинна здобути певний рівень фізичного та розумового розвитку, для чого потрібен час (мінімум перші 16 років життя). Верхня межа працездатного віку показує думку суспільства про те, в якому віці людина може претендувати на соціальну допомогу у зв'язку зі старістю. Для деяких видів трудової діяльності, що

пов'язані з роботою в шкідливих і важких умовах праці, на підземних роботах або вимагають від працівника якостей, що з віком помітно зменшуються (наприклад, спорт, балет), пенсійний вік настає раніше на 5-10 років, а інколи і

більше. Такі люди належать до категорії пільгових пенсіонерів, але найчастіше вони продовжують працювати і залишаються в складі трудових ресурсів.

Трудові ресурси як планово-розрахункова категорія – це кількість осіб обох статей у працездатному віці, які потенційно можуть брати участь у виробництві товарів, робіт та послуг. До трудових ресурсів в Україні відповідно до статистичної звітності відносяться:

1) населення в працездатному віці, за винятком непрацюючих інвалідів праці I і II груп і непрацюючих осіб працездатного віку, що одержують пенсії на пільгових умовах;

2) населення молодше й старше працездатного віку, зайняте в національній економіці.

Згідно з українським законодавством на роботу можна брати у вільний від навчання час на неповний робочий день учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів у разі досягнення ними 15-річного віку за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює.

За класифікацією МОП працездатне населення підрозділяється на три категорії: зайняті, безробітні і поза робочою силою. Зайняті і безробітні складають робочу силу чи населення, активне у даний період. Особи поза робочою силою включають залишкові групи, що не мають роботи, не шукають її і не готові працювати. Під *робочою силою* прийнято розуміти здатність людини до праці, тобто сукупність її фізичних та інтелектуальних даних, що можуть бути застосовані у виробництві. Вона характеризується показниками здоров'я, освіти і професіоналізму

З наведених визначень економічних категорій та вимог до підготовки статистичної звітності випливає, що показник трудових ресурсів, крім загальної

кількісної характеристики, відображає її структуру, оскільки трудові ресурси складаються як із працездатного населення у працездатному віці так і з працюючих громадян молодше і старше працездатного віку. Молодших прийнято називати працюючими підлітками, а старших – працюючими пенсіонерами.

МОП рекомендована система класифікації, відповідно до якої населення поділяється на економічно активне та економічно неактивне. При цьому необхідно розуміти, що поняття «трудові ресурси» ширше, ніж поняття «економічно активне населення», оскільки включає ще й працездатних непрацюючих людей та осіб, що навчаються стаціонарно. Таким чином, трудові ресурси в умовах ринкової економіки інтегрують у собі такі дві категорії, як економічно активне населення і економічно неактивне населення (рис. 1.2).

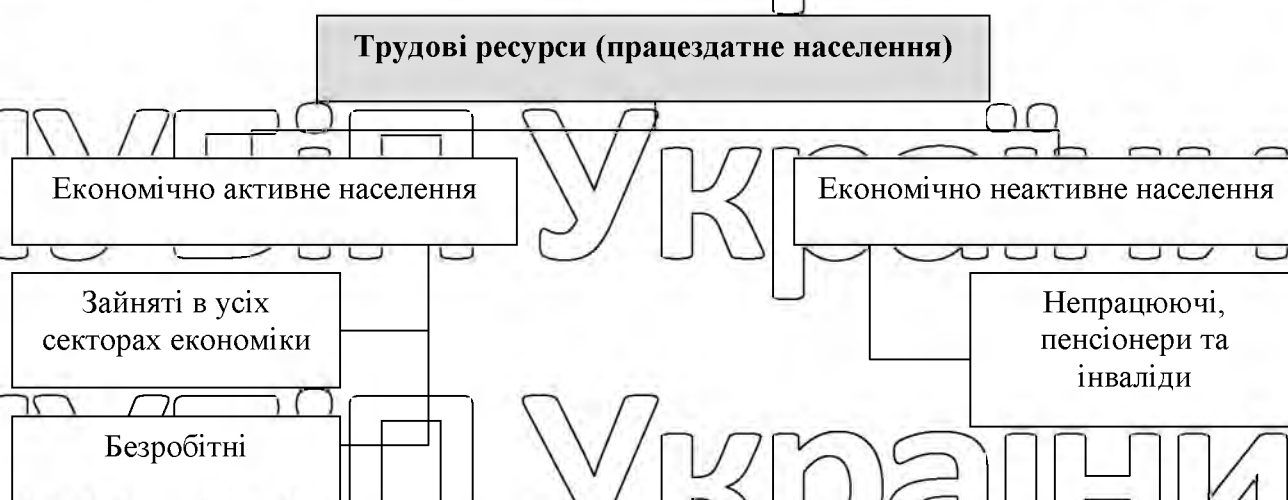

Рис. 1.2. Структура трудових ресурсів

Економічно активне населення – це частина населення, що забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів, робіт та послуг, це реальна частина трудових ресурсів, що добровільно працює або хоче працювати. Кількісно ця група населення складається із чисельності зайнятих економічною діяльністю і чисельності безробітних, які на цей момент не мають роботи, але бажають її одержати.

Зайняті економічною діяльністю – це особи у віці 15-70 років, які виконують роботу за винагороду за наймом на умовах повного або неповного

робочого дня, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадян-роботодавців, на власному (сімейному підприємстві), безоплатно працюючі члени домашнього господарства, зайняті в ОСГ, а також тимчасово відсутні на роботі. Зайнятими за цією методикою вважаються особи, які пропрацювали протягом тижня хоча б 1 год незалежно від того, була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова чи інша робота.

Економічно неактивне населення – це частина населення, яка не входить до складу ресурсів праці. До цієї категорії населення належать:

– учні, студенти, слухачі магістратури, курсанти, аспіранти й докторанти, які навчаються на денному відділенні навчальних закладів (з відривом від виробництва);

– особи, які одержують пенсію за віком, по інвалідності, або на пільгових умовах;

– особи, зайняті веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми, хворими родичами;

– особи, які не можуть знайти роботу, припинили її пошук, але можуть і готові працювати;

– інші особи, у яких немає необхідності працювати, оскільки мають інші джерела доходу.

До числа безробітних за визначенням МОП відносяться особи у віці 15-70 років (як зареєстровані, так і не зареєстровані в державній службі зайнятості), які відповідають таким трьом умовам:

- 1) не мають роботи (прибуткового заняття);
- 2) активно шукають роботу, або намагаються організувати власну справу;
- 3) готові приступити до роботи протягом двох тижнів.

На відміну від умов МОП законодавством України для визнання безробітного передбачена обов'язкова умова реєстрації в органах служби зайнятості, що фактично знижує існуючий рівень безробіття в країні [7].

1.2. Характеристики використання й відтворення людських ресурсів

Враховуючи те, що трудові ресурси є основним елементом розвитку продуктивних сил суспільства, важливо розглянути основні показники, що характеризують ефективність використання та відтворення трудових ресурсів.

Рівень використання трудових ресурсів визначається за такими групами показників:

- рівні економічної активності населення, зайнятості та безробіття;
- ступінь повноти використання фонду робочого часу;
- коефіцієнт і розмах сезонності праці;
- коефіцієнти прийому, звільнення та плинності кадрів тощо.

Рівень економічної активності – це відношення кількості економічно активного населення у віці 15-70 років до всього населення зазначеного віку чи населення відповідної соціально-демографічної групи (у %). *Рівень зайнятості* – відношення кількості зайнятого населення у віці 15-70 років до всього населення зазначеного віку чи населення відповідної соціально-демографічної групи (у %).

Рівень безробіття (за методологією МОП) – відношення кількості безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення (робочої сили) зазначеного віку або відповідної соціально-демографічної групи (у %).

Рівень зареєстрованого безробіття - відношення кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної кількості населення працездатного віку (у %).

Сезонність праці є однією з особливостей сільськогосподарської праці, яка характеризує нерівномірність її використання і є основною причиною неповного використання трудових ресурсів і, зокрема, недовикористання фонду робочого часу. Її можна виміряти за допомогою коефіцієнта сезонності праці як відношення кількості відпрацьованих днів (годин) у місяці максимальної

зайнятості працівника(-ів) до середньомісячних затрат праці за рік. Сезонність використання праці в підприємствах виражається в зростанні потреби в ній в окремі періоди часу. Крім того, рівень сезонності використання робочої сили в

підприємствах визначається за розмахом сезонності праці як різниці між

максимальними й мінімальними місячними затратами праці (абсолютний показник) або їх співвідношенням (відносний показник).

Основними шляхами зниження сезонності використання праці в сільськогосподарських підприємствах є: раціональне поєднання галузей у

господарстві; раціональний підбір сільськогосподарських культур із різними вегетаційними періодами дозрівання; раціональна організація праці; агропромислова інтеграція тощо.

У розвитку трудових ресурсів важлива роль належить відтворенню населення, оскільки саме трудові ресурси є його складовою частиною.

Відтворення населення – як трактується багатьма економістами – це історично і соціально-економічно обумовлений процес постійного і безперервного поновлення людських поколінь.

У процесі відтворення населення розрізняють такі характеристики:

- види руху населення;
- режим відтворення населення;
- типи відтворення населення.

До основних видів руху, що визначають зміну чисельності та складу населення відносять: природний, міграційний, соціальний та економічний.

Природний рух населення – це узагальнений вираз зміни чисельності населення на певній території за рахунок смертності та народження людей.

Залежно від того, який з процесів переважає у певний період, маємо природний приріст або природне зменшення населення.

Зміна чисельності та складу населення відбувається і на основі міграційних процесів, що є результатом просторового переміщення населення.

Таке переміщення з різних причин може відбуватись всередині країни, що називається *внутрішньою міграцією*, а у випадку переїзду в іншу країну –

зовнішньою міграцією (еміграція – виїзд за межі держави, імміграція – прибуття з інших країн). Міграція, як правило, зумовлена особистими та

економічними причинами, наприклад, пошуком роботи, бійш високих заробітків тощо.

Зміна чисельності та складу населення відбувається і на основі міграційних процесів, що є результатом просторового переміщення населення.

Таке переміщення з різних причин може відбуватись всередині країни, що називається *внутрішньою міграцією*, а у випадку переїзду в іншу країну –

зовнішньою міграцією (еміграція – виїзд за межі держави, імміграція – прибуття з інших країн). Міграція, як правило, зумовлена особистими та

економічними причинами, наприклад, пошуком роботи, бійш високих заробітків тощо.

Соціальний рух населення обумовлений також багатьма чинниками, основними серед яких є освіта, професійна підготовка, національність, місце

проживання старших поколінь і ін. Отримавши відповідну освітньо-професійну підготовку молоді фахівці переміщуються на нові місця роботи. Зміни, що

відбулися в політичному житті України, привели до повернення на місця попереднього проживання депортованих народів тощо.

Економічний рух населення обумовлений зміною його трудової активності.

Оскільки згідно із законодавством про працю вихід на пенсію не є основою для звільнення працівника, люди старше працездатного віку залежно від стану

здоров'я і економічних умов можуть продовжувати трудову діяльність, що веде до збільшення чисельності трудових ресурсів.

Стосовно характеристики відтворення населення розрізняють такі режими: розширене, просте і звужене відтворення. *Розширене відтворення населення* має місце у випадку, коли абсолютні показники народжуваності перевищують відповідні показники смертності. При *простому відтворенні*

населення ці показники мають відповідну рівновагу. А *звужене відтворення населення* спостерігається у випадку, коли показники смертності перевищують показники народжуваності, що характерно в даний час для України.

Відтворення населення характеризуються також типами, серед яких виділяють традиційний (екстенсивний) і сучасний (інтенсивний). *Традиційний тип відтворення населення* характерний для менш розвинутих країн, де спостерігаються високі показники народжуваності і смертності, зростає загальна чисельність населення і в його структурі підвищується частка молодих

людей. *Сучасний тип відтворення населення* має місце в економічно розвинутих країнах з високим рівнем науково-технічного прогресу в усіх галузях, що сприяє зниженню смертності і продовженню тривалості життя людей. Відповідна

активізація людей у суспільному житті та бізнесі відбивається на зниженні рівня народжуваності. В результаті при зростанні загальної чисельності населення збільшується частка людей старшого віку.

При оцінці позитивних і негативних сторін названих типів відтворення слід мати на увазі, що в першому випадку відбувається загальний ріст населення

без зміни якісних характеристик. В умовах сучасного (інтенсивного) відтворення поряд із загальним ростом населення відбуваються якісні зміни людських ресурсів: покращується здоров'я людей, підвищується рівень їх

професійної підготовки та ін. [7].

НУБІП України

1.3. Продуктивність праці – головний показник ефективності використання людських ресурсів

Для аналізу стану використання людських ресурсів використовується інформація оперативної і бухгалтерської звітностей, дані табельного обліку, первинних документів, матеріали хронометражу і фотографій робочого дня, позаоблікові матеріали (протоколи виробничих нарад, документи бюро економічного аналізу тощо). Забезпечення ефективного використання людських ресурсів підприємства потребує формування системи показників. Вони характеризують кількісні та якісні зміни працівників та дають можливість виявити резерви їх повного використання.

Так, ефективність у широкому розумінні – це загальна результативність певної діяльності. Вона відображає співвідношення одержаного корисного результату та обсягу витрачених на це ресурсів. Таким чином, ефективність (продуктивність) праці відображає співвідношення обсягу вироблених матеріальних або нематеріальних благ та кількості затраченої на це праці. Тобто, зростання ефективності праці означає збільшення обсягу вироблених благ при тих самих або менших витратах праці.

Оснливими показниками, які характеризують ефективність використання людських ресурсів є дані про чисельність персоналу різних категорій і професій, його кваліфікацію й освітній рівень, про витрати робочого часу, кількість виробленої продукції чи виконаних робіт, а також дані про рух особового складу підприємства.

Використання людських ресурсів у сільському господарстві має певні особливості, які пов'язані з умовами виробництва та технологією, рівнем технічного оснащення та економічною необхідністю ведення особистого підсобного господарства працівниками сільськогосподарських підприємств.

Однією з найважливіших особливостей є сезонний характер використання людських ресурсів. У сільськогосподарських підприємствах періоди виробництва та робочий період не збігаються, тим самим спричиняючи

нерівномірність та неповноту використання людських ресурсів. Особливо це спостерігається в рослинництві, де під час збирання врожаю значно збільшується потреба в робочій силі, а взимку вона практично відсутня. У тваринництві використання трудових ресурсів відбувається більш рівномірно.

Сезонність використання людських ресурсів сільськогосподарськими підприємствами характеризується такими показниками:

- щомісячний розподіл затрат праці, котрий визначається у відсотках до річних затрат;

- коефіцієнт сезонності по максимуму або мінімуму (сезонне навантаження) розраховується шляхом ділення затрат праці в місяці максимальної (мінімальної) зайнятості працівників на середньомісячні затрати;

- розмах сезонності – це відношення максимальних місячних затрат праці до мінімальних.

За допомогою раціонального поєднання галузей рослинництва, тваринництва та промислової переробки сільськогосподарської продукції, розвитком підсобних промислових виробництв та впровадженням інтенсивних індустріальних технологій можна досягти зменшення сезонності використання персоналу сільськогосподарських підприємств.

На практиці можна використовувати й такий показник ефективності використання людських ресурсів, як рентабельність праці, який розраховується співвідношенням прибутку певного виду діяльності та відповідних затрат праці [8-9].

Продуктивність праці це головний показник ефективності (результативності) праці, що характеризується співвідношенням обсягу продукції, робіт чи послуг, з одного боку, та кількістю праці, витраченої на виробництво цього обсягу – з іншого. Залежно від прямого чи оберненого співвідношення цих величин маємо два показники рівня продуктивності праці: виробіток (В) та трудомісткість (Тм):

$$B = \frac{Q}{T}, \quad T_{*} = \frac{T}{Q},$$

де Q – обсяг виробленої продукції (робіт, послуг); T – затрати праці на виробництво відповідного обсягу продукції (робіт, послуг).

В економічній теорії поняття «ефективність» визначається, виходячи з поставлених цілей, як функція досягнутих результатів і витрачених на це ресурсів. Щодо трудового потенціалу підприємства, то ефективність його використання можна представити як відношення результату, що характеризує ступінь досягнення мети (економічної, соціальної), до кількості і якості реалізованих здібностей персоналу з його досягненнями [10].

Від якості трудового потенціалу і рівня його використання залежить конкурентоспроможність організації, її виживання в конкурентному середовищі. Ефективне використання людських ресурсів будь-якого підприємства сприяє досягненню головної мети – максимальної віддачі (корисності) кожного працівника.

Будь-яка економічна діяльність має бути ефективною, адже від цього залежить процес її реалізації та прибуток, що виступає кінцевим результатом будь-якої діяльності. У широкому розумінні ефективність є загальною результативністю людської діяльності, що відображає співвідношення одержаного результату до затрат, що були понесені на отримання такого результату. Відповідно, ефективність праці є співвідношенням обсягу вироблених матеріальних та нематеріальних благ до кількості затраченої на це праці [11].

Поняття ефективності стосується не тільки економічних, але й соціальних процесів. Більше того, підвищення економічної ефективності є доцільним тільки в тому випадку, коли воно сприяє покращанню не лише економічних, а й соціальних результатів. Відповідно, ефективність праці враховує такі соціально-

психологічні аспекти, як: корисність результату праці; значущість трудових затрат для підприємства і суспільства; моральне задоволення від процесу трудової діяльності тощо [12].

Енциклопедичні визначення категорії «ефект» свідчать, що це є результатом, наслідком яких-небудь причин, сил, дій, заходів; економічний ефект – корисний результат економічної діяльності. Економічна ефективність – характеристика якого-небудь об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості) [13].

На відміну від категорій – іменників «ефект» і «ефективність», категорія прикметник «ефективний» застосовується відносно певних процесів (явищ, заходів, напрямів розвитку, політики тощо), зокрема в аграрній сфері, для позначення забезпечення очікуваних (планових, прогнозованих, ймовірних, бажаних, позитивних) соціально-економічних наслідків і результатів, наприклад, виробничого, інноваційного процесу, аграрної політики, розвитку соціально-трудових відносин в аграрній сфері, підвищення якості трудового життя тощо.

Ефективність є категорією притаманною більше господарським суб'єктам, її кількісно можна розрахувати за допомогою відповідних показників і охарактеризувати за певними критеріями. «Ефект» і «ефективний» як більш загальні (абстрактні) категорії використовуються при дослідженні економічних явищ, процесів, об'єктів, механізмів, систем, відносин тощо. Наприклад, ефект можна розглядати як очікуваний і бажаний позитивний соціально-економічний результат соціальної, аграрної, регіональної, економічної, інвестиційної політики тощо, на виробництві його можна отримати в результаті впровадження організаційних і техніко-технологічних заходів тощо. Ефективний як слово-прикметник – це характеристика об'єкта, процесу, явища, інституту, практичного заходу, політики, системи, відносин тощо, які функціонують і

забезпечують отримання позитивних конкретизованих результатів (ефектів) [14].

Ефективне використання людських ресурсів в аграрному секторі економіки має бути спрямоване на максимально ширше залучення працездатного сільського населення до формального агробізнесу. Зокрема зусилля практиків, державних службовців і вчених слід направити на пошук і впровадження практичних заходів для забезпечення формальними робочими місцями до 300 тис. осіб безробітного сільського населення за методикою МОП,

з яких лише кожен третій зареєстрований у Державній службі зайнятості України та отримує допомогу по безробіттю.

Досягти високої продуктивності праці в цілому на підприємстві, в бригаді чи на кожному робочому місці – значить насамперед скоротити, а в ідеальному випадку ліквідувати втрати робочого часу, виявити та реалізувати його резерви, раціонально використовувати робочий час у виробничих процесах за рахунок розробки прогресивних технологій, активізації інвестиційно-відтворювальних процесів у галузі.

Ефективність використання трудових ресурсів відображається в зміні продуктивності праці. Показник продуктивності праці є узагальнюючим показником роботи господарюючих суб'єктів. В даному показникові відображаються як позитивні сторони роботи, так і всі її недоліки.

Продуктивність праці характеризує результативність, ефективність конкретного виду праці. Продуктивність праці – це економія затрат живої і уречевленої (минулої) праці. При цьому частка живої праці зменшується, а частка уречевленої праці збільшується, але збільшується так, що загальна маса праці, заключеної у товарі, зменшується.

Продуктивність праці, характеризуючи ефективність витрат праці в матеріальному виробництві, визначається кількістю продукції, яка виробляється

за одиницю робочого часу, або затратами праці на одиницю продукції. Розрізняють продуктивність живої праці і продуктивність сукупної уречевленої праці.

Продуктивність живої праці визначається затратами робочого часу в даному виробництві на даному підприємстві. Ріст продуктивності живої праці призводить до збільшення виробітку окремого працівника, а отже, до підвищення його заробітної плати та життєвого рівня.

Продуктивність уречевленої праці визначається затратами живої і уречевленої праці. По мірі розвитку НТП, вдосконалення виробництва частка витрат уречевленої праці збільшується, так як збільшується оснащеність працівника новими засобами виробництва. Основна тенденція полягає в тому, що абсолютна величина витрат живої і уречевленої праці на одиницю продукції скорочується (знижується трудомісткість виготовлення), а отже, збільшується обсяг випуску, що призводить до економічного росту і підвищення життєвого рівня населення в цілому.

Залежно від конкретних умов діяльності господарюючого суб'єкта продуктивності праці можуть використовуватися дані про продукцію (роботи, послуги) у натуральному або грошовому виразі. Методи вимірювання продуктивності праці розрізняються залежно від способів визначення обсягів виробленої продукції. Для обчислення обсягу виробництва продукції (робіт, послуг) і відповідно продуктивності праці розрізняють три методи визначення продуктивності праці: натуральний і вартісний.

Натуральний метод обчислення найбільш простий і достовірний, коли обсяг продукції обчислюється в натуральному виразі (тоннах, кілограмах, штуках, метрах тощо). Даний метод широко використовується тоді, коли вироблена продукція однорідна за змістом, призначенням і якістю. За допомогою даного вимірника можна вимірювати продуктивність праці лише в межах

окремих видів продукції або робіт. Перевагою даного методу є безпосередня порівняльність показників продуктивності праці.

Якщо підприємство виробляє декілька видів або марок однорідної продукції, то виробіток визначається в умовних одиницях (за вмістом основної речовини).

Вартісний метод обчислення продуктивності праці застосовується при випуску різнерідної продукції, при обчисленні продуктивності праці в територіальному і галузевому розрізах. За допомогою вартісного методу можна обчислити і співставити будь-які види продукції (робіт, послуг).

Мірою витрат праці є робочий час. Продуктивність праці – ефективність, результативність праці в процесі виробництва. Практиці відомі різні методи і показники вимірювання продуктивності праці, що обумовлено особливостями

виробництва, застосовуваною технікою, сировиною, матеріалами, організацією виробництва і управління, а також цілями економічного дослідження.

Обчислення продуктивності праці здійснюється шляхом співставлення результатів праці у вигляді обсягу виробленої продукції із затратами праці. В

залежності від прямого або оберненого відношення цих величин існує два показники: виробіток і трудомісткість. *Виробіток* характеризує кількість продукції за одиницю робочого часу. *Трудомісткість* характеризує затрати робочого часу на одиницю виробленої продукції.

Залежно від складу трудових витрат, їх ролі в процесі виробництва враховуються такі види трудомісткості: технологічна, обслуговування, управління, повна і виробнича.

Технологічна трудомісткість включає всі затрати основних робітників, відрядників і погодинників ($T_{\text{тех}}$).

Трудомісткість обслуговування виробництва включає затрати праці допоміжних робітників ($T_{\text{обс}}$).

Продуктивна *трудомісткість* включає затрати праці всіх робітників (основних і допоміжних) ($T_{пр}$).
Трудомісткість управління виробництвом включає затрати праці ІТР, службовців, охорони ($T_{упр.}$).

Повна *трудомісткість* включає затрати праці всіх категорій персоналу ($T_{пом.}$).
 $T_{пол} = T_{тех} + T_{обс} + T_{упр} = T_{пр} + T_{упр.}$

По об'єкту обчислення визначають *трудомісткість на операцію, деталь,*

варіант, товарну і валову продукцію.
 За місцем прикладання праці виділяють *трудомісткість фірми (підприємства), цехову, дільниці, бригади і робочого місця.*

За характером і призначенням затрат праці розрізняють *нормативну, планову і фактичну* *трудомісткість.*

Трудомісткість нормативна (T_n) відображає затрати праці при діючих на даний момент нормах. Вона відображається у технологічній карті або розраховується за формулою:

$$T_n = N_{вр} \text{ (в нормо-годинах на одиницю); } T_n = N_{вр} \times g / 60$$

Де $N_{вр}$ – норма часу в хвиликах на одиницю продукції, g – кількість виготовлених виробів.

Трудомісткість фактична (T_f) відображає фактичні затрати праці, в тому числі і втрати робочого часу.

Трудомісткість визначається на одиницю продукції у натуральному виразі по всій номенклатурі виробів і послуг; за великого обсягу і асортименту продукції – по типових виробих, до яких приводяться всі інші. На відміну від

показника виробіток *трудомісткість* має ряд переваг: встановлює пряму залежність між обсягом виробництва і трудовими затратами, більш реально відображає економію живої праці під впливом змін в умовах виробництва, вона

не залежить від зрушень в асортименті продукції, забезпечує співставність результатів на однакові вироби, на послуги у різних цінах підприємства.

Структура показника трудомісткості передбачає групування затрат за функціями, які виконуються працівником в процесі виробництва. Це дає змогу

виявити резерви економії праці, а отже, і подальшого росту продуктивності праці.

На практиці цей метод вимірювання продуктивності праці широко не використовується, так як він вимагає об'єктивного нормування праці і обліку

затрат праці на одиницю продукції всіх категорій працівників. Нормативна база трудомісткості є тільки по основних робітниках.

Продуктивність праці є одним із найважливіших факторів підвищення ефективності виробництва. У свою чергу продуктивність праці визначається

рядом факторів, які визначають її зміни (ріст або зниження). Всю сукупність факторів, які впливають на продуктивність праці, можна об'єднати в декілька груп:

1. Фактори підвищення технічного рівня виробництва, а отже, і продуктивності праці (нова техніка, технологія, підвищення якості).

2. Фактори вдосконалення організації виробництва, праці і управління (підвищення норм і зони обслуговування, зміна робочого періоду, спрощення структури управління, підвищення рівня спеціалізації виробництва тощо).

3. Фактори зміни обсягу і структури виробництва (зміна питомої ваги окремих видів продукції, трудомісткості виробничої програми, зміна питомої ваги нової продукції, покупних напівфабрикатів і комплектуючих).

4. Галузеві фактори (зміна зовнішніх природних умов).

Економія чисельності за факторами свідчить про резерви продуктивності праці. Під резервами продуктивності праці розуміються невикористані

можливості економії затрат живої і уречевленої праці. Внутрішньовиробничі резерви, обумовлені вдосконаленням і більш ефективним використанням робочої сили і техніки, скороченням непродуктивних втрат робочого часу, раціональним використанням всіх видів ресурсів.

Визначивши резерви росту продуктивності праці, необхідно розробити комплекс заходів по реалізації цих резервів.

Важливим показником ринкової економіки є показник граничної продуктивності праці.

Гранична продуктивність праці – це прирощення обсягу випуску продукції, викликане використанням додаткової одиниці праці, при цьому інші фактори залишаються незмінними. В цих умовах починає діяти закон спадної продуктивності праці, який свідчить, що починаючи з деякого моменту кожна

додаткова одиниця робочої сили приносить менше прирощення (збільшення) загального обсягу випуску продукції, ніж попередня.

Таким чином, гранична продуктивність праці змінного фактору виробництва рано чи пізно починає знижуватися. Отже, керівництво

господарюючого суб'єкта, виходячи із необхідності оптимізації всіх факторів виробництва, буде застосовувати або витісняти працю, досягаючи рівня граничної продуктивності у спробі вижити за умов конкурентної боротьби. [15].

НУБІП України

НУБІП України

РОЗДІЛ 2

НАУБІП УКРАЇНИ
АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХНАУБІП УКРАЇНИ
2.1. Формування людських ресурсів в аграрному секторі економіки

В Україні стан формування й використання людських ресурсів у сільському господарстві потребує перманентного проведення наукових досліджень, оскільки в цій галузі простежуються високий рівень неформальної зайнятості населення, велика плінність кадрів і поступове скорочення персоналу в сільськогосподарських підприємствах. Історично склалося, що з кінця 1980-х років в сільській місцевості України стабільно проживає близько третини населення держави. Априорі більшій частині даної категорії населення, а також невеликій частині міського населення притаманна зайнятість у своїх домогосподарствах (вирощування сільськогосподарських культур, плодкових багаторічних насаджень, утримання свійських тварин і птиці), що направлено на часткову чи повну продовольчу забезпеченість своїх сімей, а також на продаж на традиційних продовольчих ринках.

Населення кожної держави є динамічним чинником розвитку її економіки, виступає суб'єктом економічних процесів у суспільстві. Огляд результатів досліджень учених економістів-демографів свідчить про їх головну направленість – аналіз і прогноз розвитку народонаселення, його економічної активності в цілому в країні, за регіонами й гендерним чинником тощо. Важливим є дослідження демографічної ситуації в сільській місцевості як актуальне наукове питання при прогнозуванні соціально-економічного розвитку сільських територій, зокрема при формуванні й використанні трудових ресурсів у сільському господарстві й переробній промисловості.

У період воєнного стану й очікуваного наступного періоду після завершення російсько-української війни, яка розпочалася вторгненням

російської федерації у нашу державу 24 лютого 2022 р., простежуються та продовжуватимуться постійні й часом різкі зміни кон'юнктури на ринку праці, зокрема в аграрному секторі економіки України, через вимушену міграцію населення, порушення логістичних механізмів руху сільськогосподарської і харчової продукції на експорт за кордон (блокування морських портів і окупація південно-східних районів України), бойові дії в багатьох прикордонних областях тощо. У сільському господарстві постали ризики у веденні формального агробізнесу через постійні зміни в демографічних процесах і міграції населення (евакуація, окупація і деокупація територій тощо), кон'юнктури на внутрішньому споживчому аграрному ринку тощо.

Більшість учених обґрунтували рекомендації ефективного використання людських ресурсів у сільському господарстві, проте вони стосуються викликів мирного часу, зокрема децентралізації влади й реформування місцевого самоврядування в Україні, зменшення негативних наслідків епідемії Covid-19 тощо. З початком вторгнення військ російської федерації на територію нашої суверенної держави в лютому 2022 р. перед державою, суспільством, бізнесом постали проблеми з питань формування й використання людських ресурсів у сільському господарстві. Адже різкі демографічні зміни, пов'язані з переміщенням більшості населення зі східних і південних областей в інші області держави та за кордон вимагають обґрунтованих розрахунків наявного економічно активного населення, стану зайнятості у важливій з точки зору продовольчої безпеки аграрній галузі.

Від науковців вимагається розробка стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору економіки в умовах війни та повоєнного періоду. У даному випадку актуальним є проведення ретроспективного аналізу формування людських ресурсів у сільському господарстві, прогнозування динаміки зайнятості населення та визначення напрямів збільшення кількості робочих місць у формальному секторі аграрної економіки, рівня продуктивності праці й трудових доходів у досліджуваній галузі. Результати досліджень мають стати додатковою інформаційно-аналітичною базою для державних і місцевих органів

влади при розробці проєктів програмних документів розвитку аграрного сектору економіки, сільських територій і громад у частині раціонального використання наявних людських ресурсів у трудомістких видах виробництва агропродукції, малих формах агропідприємництва у воєнний і післявоєнний періоди.

В Україні на початок 2022 р. проживало близько 41 млн осіб постійного населення, у тому числі 12,5 млн осіб становили мешканці сільських населених пунктів, або 30,6 % (табл. 2.1). Останні десятиріччя абсолютні показники населення держави в цілому, а також міського й сільського населення мали тенденцію до поступового зменшення. Щодо останньої категорії, то темпи абсолютного зменшення сільського населення, як головного базису формування людських ресурсів в аграрному секторі економіки, перевищують темпи зменшення міського населення та населення України в цілому [16].

Таблиця 2.1

Динаміка показників чисельності сільського населення та його економічної активності

Показник	Рік			2021 2019, ±
	2019	2020	2021	
Сільське населення (постійне), тис. осіб	12832,2	12698,0	12542,9	-289,3
Частка сільського населення в Україні, %	30,7	30,7	30,6	-0,1
Сільське населення (постійне) у віці 16-59 років, тис. осіб	7495,4	7386,7	7281,8	-213,6
У % до всього сільського населення (постійного)	58,4	58,2	58,1	-0,3
Сільське населення (постійне) у віці 15-70 років, тис. осіб	9193,8	9118,0	9026,3	-167,5
У % до всього сільського населення (постійного)	71,6	71,8	72,0	0,4
Економічно активне сільське населення у віці 15-70 років, тис. осіб	5656,4	5504,8	5414,9	-241,5
У т. ч.:				
зайняті	5163,5	4931,6	4835,5	-328,0
безробітні	492,9	573,2	579,4	86,5
Рівень безробіття сільського населення (за методологією МОП), %	8,7	10,4	10,7	2,0
Рівень економічної активності сільського населення, %	61,5	60,4	60,0	-1,5
Рівень безробіття в Україні, %	8,2	9,5	9,9	+1,7
Рівень безробіття в ЄС (27 країн), %	6,7	7,1	7,0	+0,3

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України.

Дані таблиці свідчать про тенденцію до поступового зменшення економічно активної частини сільського населення. Збільшується кількість

безробітних в сільській місцевості – до 579,4 тис. осіб у 2021 р., а рівень безробіття за методологією МОП вже досяг 10,7% серед сільського населення та 9,9% – у цілому в державі у 2021 р. Тоді як у ЄС такий показник на третину менший. Такий стан справ у соціально-трудої сфері сільських територій вимагає обґрунтованих державних програмних рішень забезпечення формальної зайнятості сільського населення, зокрема у властивому для даного населення напрямку економічної діяльності – агробізнесі.

Нині склалася ситуація, що в регіонах, де проживає більше сільського населення (західна, північна й центральна частини України), забезпечили у 2022 р. трансфер і прийом внутрішньо переміщених осіб (ВПО) переселенців з південних і східних областей нашої держави (Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська області та ін.), які найбільше постраждали від бойових дій і окупації збройними силами російської федерації. Зважаючи на ці події, які практично не піддаються економічному плануванню, постає потреба спрогнозувати динаміку формування й перспективні напрями ефективного використання людських ресурсів в аграрних формуваннях, принаймні, на найближчу перспективу.

Ураховуючи, що в ЄС рівень безробіття становить близько 7% та зазначена організація надала нашій державі статус кандидата в ЄС, то прогножуючи подальшу інтеграцію економіки нашої держави в ЄС, варто брати до уваги й даний показник. Таким чином, виникає потреба в працевлаштованні близько третини безробітних селян як найманими працівниками й/або в статусі фізичних осіб-підприємців в аграрній сфері України й забезпечити ефективне використання наявної робочої сили в сільському господарстві України.

За питомою вагою селян у загальній чисельності населення (дані за 2021 р.) в розрізі адміністративно-територіальних одиниць найбільше проживає в Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях (47,7-62,8%), а найменше – у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Харківській і Запорізькій областях (9,2-22,5%). За абсолютною чисельністю перше місце займає Львівська область (961,8 тис. чол.),

дали – Закарпатська, Одеська, Івано-Франківська, Вінницька і Київська області (686,5-781,7). Найменше селян проживає в Луганській, Сумській, Чернігівській, Кіровоградській, Миколаївській, Донецькій, Запорізькій і Херсонській областях (269,1-386,5 тис. чол.).

Адже показники природного руху населення України в останні десятиліття мали негативні значення, зокрема у 2019-2021 рр. вони наведені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Показники природного руху населення України

Показник	Рік			2021/ 2019, ±
	2019	2020	2021	
Кількість народжених, тис. осіб	308,8	293,4	272,0	-36,8
у т. ч. в сільській місцевості	106,2	104,3	96,7	-9,5
Кількість померлих, тис. осіб	581,1	616,8	714,3	133,2
у т. ч. в сільській місцевості	218,5	227,1	244,8	26,3
Природне зменшення (-) населення, тис. осіб	-272,3	-323,4	-442,3	-170
у т. ч. в сільській місцевості	-112,3	-122,8	-148,1	-35,8
На 1000 осіб населення природне зменшення (-) населення, осіб	-6,6	-8,1	-11,2	-4,6
у т. ч. в сільській місцевості	-8,7	-9,6	-11,8	-3,1

Джерело: дані Держстату України.

Аналізуючи динаміку природного руху населення України за останні роки, можна зробити висновок, що в Україні простежується постійне природне зменшення населення, а в сільській місцевості такі темпи вищі за середні значення в країні. Абсолютні значення показників смертності останнім часом перевищують абсолютні значення показників народжуваності в сільській місцевості: у 2,1 раза у 2019 р., 2,2 раза у 2020 р, 2,5 раза у 2021 р., що призводить до щорічного зменшення сільського населення України в середньому за досліджуваний період на 127,7 тис. осіб [27].

2.2. Аналіз соціально-трудова показників зайнятості населення в сільськогосподарських підприємствах

Головними людськими ресурсами для виробництва сільськогосподарської продукції традиційно є працездатна частина сільського населення, динаміку показників зайнятості якого наведено в наступній таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Зайнятість населення у віці 15-70 років в сільському, лісовому й рибному господарствах

Показник	Рік			2021/ 2019, ±
	2019	2020	2021	
Зайнятість населення в с/г, л/г, р/г, тис. осіб	3010,4	2721,2	2692,7	-317,7
У т. ч. у формальному секторі, %	30,3	32,7	33,1	2,8
у формальному секторі, тис. осіб	910,9	889,5	890,8	20,1
У т. ч. у підприємствах, %	92,7	92,8	93,0	0,3
у ФОП, %	7,3	7,2	7,0	-0,3
Питома вага зайнятого сільського населення в с/г, л/г, р/г в структурі неформального сектору, %	79,9	81,8	83,4	3,5
Питома вага зайнятого міського населення в с/г, л/г, р/г в структурі неформального сектору, %	22,9	23,9	22,1	-0,8
Зайняте населення в неформальному секторі с/г, тис. осіб	2099,5	1831,7	1801,9	-297,6
У т. ч. сільське населення, %	90,2	90,1	91,1	0,9
сільське населення, тис. осіб	1893,7	1650,4	1641,5	-252,2
міське населення, тис. осіб	205,8	181,3	160,4	-45,4
Безробітне населення, яке раніше працювало в с/г, тис. осіб	209,7	220,4	183,1	-26,6
У т. ч. сільське населення	149,8	151,9	140,3	-9,5
міське населення	59,9	68,5	42,8	-17,1

Примітка: с/г, л/г, р/г – сільське господарство, лісове господарство, рибне господарство; ФОП – фізичка особа-підприємець.

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України.

Серед галузей економіки України, у сільському господарстві зафіксовано найбільший показник тіньової (неформальної) зайнятості. Адже лише близько третини (30,3-33,1 % у 2019-2021 рр.) зайнятого населення в галузі працюють на формальній основі у суб'єктах господарювання. Особливо таке явище поширено серед сільського населення, тоді як для міського населення – це виступає як захід активного відпочинку й/або хобі займатися огородинцтвом і садівництвом у заміських дачних об'єктах. Зважаючи на те, що в лісовому й рибному господарствах зайнята невелика чисельність працівників (2021 р. – 54 тис. осіб) і вони переважно працюють на формальній основі, то при розрахунку чисельності зайнятого населення в неформальному секторі сільського господарства можна цим показником знівелювати.

У неформальному секторі аграрної економіки у 2021 р. працювали 1801,9 тис. осіб, з них лише 160,4 тис. осіб становить міське населення (переважно зайняті на присадибних, дачних ділянках), а 1641,5 тис. осіб – сільське населення. Саме за останню категорію сільського населення разом із безробітним сільським населенням, яке раніше працювало в галузі (140,3 тис. осіб), слід потурбуватися органам влади при формуванні державної і місцевої (на рівні областей, районів, громад) політики зайнятості населення (при розробці програмних документів, відповідних заходів і механізмів їх впровадження, зокрема матеріальне, фінансове й земельне забезпечення), зокрема в аграрній сфері.

Отже, варто спрогнозувати додаткову реальну пропозицію робочої сили в галузі, яка при налаштуванні формальних умов зайнятості й забезпечення соціального пакету з боку роботодавців і держави, буде представлена на ринку праці в сільському господарстві. Потребу в кількості додаткових робочих місць у формальному секторі сільського господарства станом на 2023 р. і найближчі роки (табл. 2.4) слід розраховувати як суму чисельності зайнятого населення в неформальному секторі сільського господарства та третини безробітного населення, що співпадає з кількістю безробітних осіб, які раніше працювали в цій галузі, із поправкою на темп зменшення всього населення держави за 2022 р. ($1641,5 \text{ тис. осіб} + 140,3 \text{ тис. осіб} = 1781,8 \text{ тис. осіб}$; $1781,8 \text{ тис. осіб} * 90\% = 1603,6 \text{ тис. осіб}$). Подібним чином сформовано прогноз для міського населення.

Щодо 2023 р. і подальших років, то можна зробити об'єктивну прогнозовану поправку на зменшення чисельності населення, яке через воєнну агресію з боку росії виїхало за кордон і не повернулось до кінця 2022 р. в період воєнного стану в Україні (не планує повертатися до весни 2023 р. й/або до завершення опалювального періоду в житлово-комунальному господарстві тощо). За різними даними [28-30] та враховуючи позитивні оптимістичні очікування завершення російсько-української війни, повернення українських біженців із-за кордону, таке зменшення можна оцінювати орієнтовно в обсязі 4-5 млн осіб. Для наших розрахунків візьмемо показник – близько 10% зменшення

населення України на початок 2023 р., що використано при корегуванні потреби в створенні робочих місць в аграрному секторі економіки України (див. табл. 2.4)

Таблиця 2.4

Прогноз потреби у створенні робочих місць в аграрному секторі економіки

Показник	Рік	
	2022	2023–2030 (прогноз)
Потреба в робочих місцях у сільськогосподарських підприємствах, тис. осіб	1985,0	1786,5
У т. ч. для сільського населення	1781,8	1603,6
для міського населення	203,2	182,9
Оптимістичний прогноз забезпечення зайнятості населення в сільськогосподарських підприємствах:		
ФГ – орієнтир 25 % від потреби робочих місць		446,6
Малі й середньотоварні сільськогосподарські підприємства – орієнтир 25 % від потреби робочих місць		446,6
Інші суб'єкти господарювання (харчова й переробна промисловість, сервісні й логістичні послуги, торгівля та інші галузі, пов'язані із сільським господарством) – орієнтир 50 % від потреби робочих місць		893,3

Примітка: СГП – сільськогосподарське підприємство; ФГ – фермерське господарство.

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України.

Негативно залишається вже довгий період в Україні тенденція до зменшення кількості найманих працівників у сільськогосподарських підприємствах. Проте, ураховуючи перевищення пропозиції робочої сили на ринку праці в сільському господарстві над її попитом, простежується позитивна динаміка збільшення кількості фермерських господарств (табл. 2.5). Адже тут якнайкраще проявляється мотивація праці (власник бізнесу – господар – працівник).

Проаналізовані показники споживання продовольчої продукції всередині держави (табл. 2.6) свідчать про те, що в найближчий період, зокрема відбудови держави після воєнних подій, слід спрямовувати зусилля на розвиток внутрішнього аграрного ринку трудомісткої продукції (м'ясо, молоко, плоди і ягоди тощо), та йому похідного – ринку праці в сільському господарстві. Адже

був період 1990-2000-х років, коли в галузі офіційно працювали більше 2 млн працівників [16].

Таблиця 2.5

Кількість працівників у сільськогосподарських підприємствах

Показник	Рік			2021/ 2019, ±
	2019	2020	2021	
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	553,2	523,9	522,1	-31,1
Середньооблікова кількість штатних працівників на кінець року ¹ , тис. осіб	332,7	320,9	320,4	-12,3
Середньооблікова кількість штатних працівників ¹ , тис. осіб	382,9	357,9	345,3	-37,6
У т. ч. за формами господарювання, %:				
державні підприємства	2,8	3,0	2,7	-0,1
комунальні підприємства	0,4	0,3	0,2	-0,2
акціонерні товариства	5,5	5,0	4,5	-1,0
товариства з обмеженою відповідальністю	54,3	56,6	57,9	3,6
філії (інші відокремлені підрозділи)	3,5	3,3	2,7	-0,8
приватні підприємства	17,0	16,0	15,3	-1,7
державна організація (установа, заклад)	0,9	0,5	0,0	-0,9
інші організаційно-правові форми	15,6	15,3	15,2	-0,4
ФГ, од.	46929	47803	48868	1939
Члени й наймані працівники ФГ (розрахунково: у 1 ФГ працює орієнтовно 2 особи), тис. осіб	93,9	95,6	97,7	3,8

Примітка: СГП – сільськогосподарське підприємство; ФГ – фермерське господарство.

¹ Підприємства, установи, організації з кількістю працівників 10 і більше осіб.

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України.

Згідно з даними Держстату України [16], більшість малих аграрних формувань (особисті селянські господарства, більшість фермерських господарств) в Україні традиційно займаються виробництвом трудомісткої і менш капіталомісткої продукції. Тому виходом із складної ситуації, коли очікується брак інвестиційних ресурсів у складний повоєнний час, є активізація всебічна підтримка фермерських і інших малих форм агробізнесу з виробництва агропродовольчої продукції. Адже для національної і продовольчої безпеки на локальному рівні ближче до споживачів у логістичних ланцюжках на рівні територіальних громад знаходитимуться саме малі форми агрогосподарювання. Крім того, при поліпшенні купівельної спроможності населення та пропаганди дотримання раціональних норм харчування гіпотетично може зрости попит на м'ясо-молочну й плодово-ягідну продукцію.

Таблиця 2.6

Споживання основних продуктів харчування в Україні за один календарний рік, кг/особа

Продукт харчування	Річне споживання (у середньому у 2019-2021 рр.)	Рациональна норма (розрахунки МОЗ України) ¹	Нестача («дефіцит»)	
			кг/особа	% до норми
М'ясо та м'ясопродукти, включаючи субпродукти та жир-сирець	53,5	80	26,5	33,2
Молоко та молочні продукти	201,3	380	178,7	47,0
Яйця, шт.	277,3	290	12,7	4,4
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	95,6	101	5,4	5,3
Картопля	134,0	124	x	x
Овочі та багаторічні продовольчі культури	164,9	161	x	x
Плоди, ягоди та виноград (без переробки та вино)	58,1	90	31,9	35,5
Риба та рибні продукти	12,7	20	7,3	36,5
Цукор	28,4	38	9,6	25,4
Олія	12,6	13	0,4	2,8

¹ Рекомендовані раціональні норми споживання основних продуктів харчування на душу населення [32].

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України.

Тренд збільшення кількості фермерських господарств слід підтримувати з боку держави (через збільшення обсягів фінансової підтримки кредитування, розвитку тваринництва й плодівництва, первинних переробних виробничих ділянок тощо в рамках бюджетних програм Мінагрополітики України), територіальних громад (через надання земельних ділянок в обробіток, вільних виробничих площ комунальної власності, при можливості – фінансової допомоги, організацію обслуговуючої кооперації тощо), міжнародних грантових фондів, щоб стимулювати до переходу ефективних сільських домогосподарств у сімейні чи звичайні фермерські господарства, інші малі форми агропідприємництва.

Про ефективне використання людських ресурсів у сільському господарстві слід говорити як про результативні перспективні напрями забезпечення зайнятості в галузі, що має призвести до сукупності таких позитивних (прогнозованих, очікуваних) економічних ефектів: детінізації зайнятості

населення в галузі й забезпечення соціальних гарантій працівникам, зменшення безробіття на селі, збільшення трудових доходів, забезпечення продовольчої безпеки на рівні домогосподарств, територіальних громад, регіонів (районів і областей), країни.

Так, під економічним ефектом прийнято розуміти корисний результат економічної діяльності, зиск від неї; кількісна та якісна характеристика впливу елементів економічної системи на результативність її функціонування. Економічна ефективність – характеристика якого-небудь об'єкта (пристрою, процесу, заходу, виду діяльності), що відображає його суспільну користь, продуктивність та інші позитивні якості); досягнення найбільших результатів за найменших витрат живої та уречевленої праці [33-34].

На відміну від категорій-іменників «ефект» і «ефективність», категорія-прикметник «ефективний» застосовується відносно певних процесів (явищ, заходів, напрямів розвитку, політики тощо), зокрема в аграрній сфері, для позначення забезпечення очікуваних (планових, прогнозованих, ймовірних, бажаних, позитивних) соціально-економічних наслідків і результатів, наприклад, виробничого, інвестиційного, інноваційного процесу, аграрної політики, використання людських ресурсів у галузі тощо.

Ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві, зазвичай, аналізують за показником продуктивності й рентабельності праці, зокрема в цілому по галузі, де в останні роки виробництво продукції на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві становило близько 900 тис. грн у порівнянних цінах 2016 р. [16], у розрізі товаровиробників. Так, у суб'єктах господарювання продуктивність праці значно більша (табл. 2.7).

Не дивлячись на те, що показники заробітної плати, продуктивності праці, її капіталозабезпеченості у великотоварних сільськогосподарських підприємств є більшими, то і найближчій перспективі мають результативно себе проявити середньо- й малотоварні сільськогосподарські підприємства. У них при меншій капіталозабезпеченості досягаються кращі показники капіталовіддачі, на прийнятному рівні й інші показники: норма прибутку, питома вага прибуткових

підприємств. Щодо заробітної плати, то в малих підприємствах, крім заробітної плати, варто частково врахувати прибуток як трудовий дохід власників цих підприємств.

Таблиця 2.7

Дані про соціально-економічний розвиток суб'єктів господарювання в сільському, лісовому й рибному господарствах у 2021 р.

Показник	ВП	СП	МП	МікроП	Разом або в середньому
Питома вага виробництва продукції, %	12,9	50,4	23,6	13,1	100,0
Питома вага основного капіталу, %	22,7	42,1	22,2	13,0	100,0
Питома вага зайнятих, %	8,1	49,1	23,2	19,6	100,0
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	43,3	263,2	124,4	104,8	576,1
Середньомісячна заробітна плата найманих працівників, тис. грн	15,8	11,7	8,2	4,5	10,1
Капіталозабезпеченість 1 зайнятого, тис. грн	2451,1	747,6	834,1	580,2	872,6
Продуктивність праці 1 зайнятого за рік, тис. грн	3074,8	1971,5	1951,6	1289,9	1922,6
Рентабельність праці (прибуток на 1 зайнятого), тис. грн	114,9	392,4	507,9	240,9	448,0
Власний капітал у балансі підприємств, %	59,1	60,0	66,3	46,7	59,2
Капіталовіддача, грн	0,85	1,61	1,65	1,36	1,41
Норма прибутку, %	19,3	18,4	19,6	11,9	17,8
Питома вага прибуткових підприємств, %	97,8	93,0	88,0	87,2	83,2

Примітка: ВП – суб'єкт великого підприємництва (критерії: 251 працівник і більше, річний дохід – більше 50 млн євро); СП – суб'єкт середнього підприємництва (51-250 осіб, 40-50 млн євро); МП – суб'єкт малого підприємництва (11-50 осіб, 2-10 млн євро); МікроП – суб'єкт мікропідприємництва (до 10 осіб, до 2 млн євро).

Джерело: складено й розраховано за даними Держстату України

Зрештою, продуктивність праці в малих і середніх сільськогосподарських підприємствах слід підвищувати завдяки диверсифікації виробництва продукції, зокрема нарощувати обсяги трудомістких видів продукції на інтенсивній основі. Малі форми господарювання в аграрному секторі економіки України є менш капіталомісткими, що актуально на сьогодні в умовах ризикованості ведення агробізнесу у воєнний і наступний повоєнний періоди.

Отже, малий агробізнес на формальній основі, зокрема фермерський рух, сільськогосподарська обслуговуюча кооперація зі спеціалізацією на розвитку

тваринництва й/або плідівництва безпелаяційно має бути стратегічним, пріоритетним і перспективним напрямом ефективного використання людських ресурсів у сільському господарстві, що дозволить збільшити трудові доходи

населення, забезпечити соціально-трудова гарантії та продовольчу безпеку,

податкові надходження в державний і місцеві бюджети громад тощо. У свою чергу, це сприятиме розвитку логістично-переробних, торговельних компаній, які потребуватимуть набір персоналу в сільських і міських населених пунктах.

Малий агробізнес на формальній основі, зокрема фермерський рух,

обслуговуюча кооперація зі спеціалізацією на розвитку тваринництва й/або плідівництва безпелаяційно мають бути стратегічними, пріоритетними, й перспективними напрямками ефективного використання людських ресурсів у

сільському господарстві. Це дозволить забезпечити формальну зайнятість і

соціальні гарантії працівникам, продовольчу безпеку країни, збільшити трудові доходи, а також податкові надходження в державний і місцеві бюджети громад тощо. У свою чергу, набуватиме розвиток суміжних галузей економіки:

логістично-переробних, торговельних, машинобудівних підприємств, які

потребуватимуть додатковий набір персоналу. Таким чином отримаємо мультиплікативний ефект від використання людських ресурсів у сільському господарстві, коли при збільшенні кількості працівників сільського господарства

збільшиться кількість працівників харчової промисловості, а потім і інших видів

економічної діяльності [35].

РОЗДІЛ 3

НУБІП України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ НАПРЯМИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЛЮДСЬКИХ РЕСУРСІВ В АГРАРНИХ ФОРМУВАННЯХ

3.1. Напрями підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах

Вивчення питання застосування окремих видів галузевих показників продуктивності праці свідчить, що у вітчизняній науці проведено багато економічних досліджень, зокрема в галузі сільського господарства, серед яких є роботи В.Дієсперова, В.Горкавого, які аналізували продуктивність праці [36].

Так, В.Горкавий поділяє систему показників продуктивності праці в сільському господарстві на дві групи:

- 1) виробництво валової продукції в порівнянних цінах з розрахунку на одну людину-годину, відпрацьовану в сільськогосподарському виробництві, або з розрахунку на одного середньорічного працівника, зайнятого безпосередньо в сільському господарстві.

Першу групу показників використовують для характеристики рівня продуктивності праці в цілому по сільському господарству або його основних галузях – рослинництву і тваринництву. При цьому слід враховувати, що при порівнянні рівнів продуктивності праці в різних галузях сільськогосподарського виробництва не можна порівнювати вартісні рівні продуктивності праці в рослинництві і тваринництві або по господарствах, які мають різну спеціалізацію виробництва. З певною обережністю необхідно використовувати

вартісні показники продуктивності праці і при порівнянні агроформувань різних форм власності та організаційно-правових форм господарювання.

Обов'язковою передумовою такого порівняння повинна бути відсутність суттєвих розбіжностей у галузевій структурі валової продукції та витрат праці.

2) прями витрати праці (у людино-годинах) на виробництво одиниці певного виду сільськогосподарської продукції.

Цю групу показників застосовують для характеристики рівня продуктивності праці на виробництві окремих видів продукції, наприклад зерна, цукрових буряків, м'ясока і розрахунки яких теж мають особливості. Проте, вважаємо, що друга група показників не є показниками продуктивності праці в прямому сенсі.

Реформування відносин власності, удосконалення організаційно-правових форм господарювання та переорієнтація аграрного сектору економіки на ринок спричинили істотні і неоднозначні зміни в рівнях та динаміці продуктивності аграрної праці. Особливості сільськогосподарського виробництва ускладнюють розрахунки показників продуктивності праці та зумовлюють їх специфіку.

Серед проблем державного впливу на зростання продуктивності праці в сільському господарстві залишається недостатнє методологічне забезпечення розрахунків цього показника для цілей аналізу і прийняття управлінських рішень. Як видно з вищезазначеного, для розрахунків використовується чимало різних показників. Але, на нашу думку, система показників для розрахунку продуктивності праці повинна відповідати такому критерію як однозначна їх інтерпретація. Цей критерій є істотною умовою зівставності показників. Визначення показників і способи їх розрахунку повинні бути засновані на єдиній методології [36-38].

Запропоновано систему показників, яка відповідає встановленим критеріям. Продуктивність праці для сільського господарства може розраховуватись за випуском, доданою вартістю, галузевим продуктом по

відношенню до чисельності зайнятих, кількості відпрацьованих людино-годин, кількості штатних працівників. Валова додана вартість відображає додатково створену у процесі виробництва вартість. Вона має самостійне значення як

найважливіший показник, що характеризує результати економічної діяльності

підприємств, секторів, окремих видів економічної діяльності (галузей) і як індикатор нарахування податків до бюджету, також формує на загальнодержавному рівні узагальнюючий показник економічної діяльності

ВВП.

Тому використання цього показника в розрахунках є найбільш правильним

$$PP_{i\text{ЧЗ}}^{\text{ВДВ}} = \frac{\text{ВДВ}_i}{\text{ЧЗ}_i}, \quad (1)$$

$$PP_{i\text{ШП}}^{\text{ВДВ}} = \frac{\text{ВДВ}_i}{\text{ШП}_i}, \quad (2)$$

де $PP_{i\text{ЧЗ}}^{\text{ВДВ}}$ – продуктивність праці і-го виду економічної діяльності за ВДВ віднесеної до чисельності зайнятих;

ВДВ_i – валова додана вартість і-го виду економічної діяльності;

$PP_{i\text{ШП}}^{\text{ВДВ}}$ – продуктивність праці і-го виду економічної діяльності за ВДВ

у розрахунку до кількості штатних працівників.

Розрахунки показують, що у сільському господарстві продуктивність праці залишається на достатньо низькому рівні. Причиною є зношеність

основних засобів, недостатні обсяги інвестицій для належної модернізації та

інноваційних впроваджень.

Заклади економічної політики щодо підвищення рівня продуктивності праці в сільському господарстві, у першу чергу, повинні бути пов'язані з

використанням комплексного підходу до розвитку сільських територій та агропромислового комплексу. Село має стати центром економічного розвитку, чому сприяє існуюча кон'юнктура на світових ринках. Зростання цін на продукти харчування буде тривати ще досить довго і Україна має скористатися

сприятливою ситуацією. Для розвитку потужного агропромислового сектора бізнес повинен отримати стабільні правила роботи. Бізнесу важливо мати зрозумілі правила гри хоча б на 5 років вперед, оскільки системні інвестиції в АПК – це довгострокові проекти на 5-10 років вперед.

Серед пріоритетних напрямів розвитку агропромислового комплексу – впровадження високотехнологічного сільського господарства, поглиблення переробки та розвиток інфраструктури та підприємництва в сільських регіонах.

Україні потрібно займатися глибокою переробкою, яка на сьогодні відсутня. Продукція сільського господарства повинна максимально перероблятися там, де вона виробляється. Тільки таким чином Україна зможе вирішити головну проблему – низьку продуктивність праці. Якщо порівнювати середній показник доданої вартості на одного робітника ЄС і України, то в Україні він менше в 6 разів, а від Франції ми відстаємо в 20 разів. Причинами низької продуктивності сільського господарства є технологічна та технічна відсталість АПК. У Німеччині тисячу гектарів землі обробляють 90 тракторів, в Україні - десять. Більшість цієї техніки вже морально і фізично застаріла.

Інвестиції в аграрний сектор стримує низький рівень розвитку інфраструктури – в багатьох регіонах немає якісних доріг, до промислових майданчиків не підведені водопровід і каналізація. Інвестиції стають не вигідними, якщо бізнесу доводиться вкладати не тільки у підприємства, а й в інфраструктуру, в зв'язку з цим потрібно дати стимули бізнесу – розвивати агропромисловий комплекс і, разом з ним, сільські території. Уряду необхідно

розробити програму спільного розвитку територій за участю держави та компаній.

Іншим пріоритетом для влади має бути стимулювання розвитку підприємництва на селі. У кожному другому селі взагалі немає суб'єктів

господарювання. Це вже призвело до того, що рівень зайнятості в селі серед молоді ледве сягає 30%.

Внаслідок невідповідності техніки і низької капіталоозброєності праці, яка є в 3 рази нижча, ніж в США, в Україні низька продуктивність праці. Вже

багато десятиріч продуктивність праці в сільському господарстві України складає 20-25% рівня США. Наслідком низької ефективності

сільськогосподарського виробництва є стан і характер повільних змін у виробничих відносинах, які стримують розвиток продуктивних сил, в тому числі

і ресурсного потенціалу. Ще одним гальмівним явищем в аграрному секторі є те, що матеріально-технічне забезпечення країни практично не відповідає ринковим умовам. Особливо гостро постає проблема некерованості

агротехсервісною службою в пікові періоди, коли забезпечення

сільськогосподарського виробництва запасними частинами, ремонтними засобами, паливо-мастильними матеріалами, а також новою технікою стає винятково актуальною.

Проведення системних реформ в агропромисловому комплексі має забезпечити технологічне переоснащення галузі, перетворення її на ефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому й зовнішньому ринках сектор економіки.

Для цього необхідно створити умови для залучення інвестицій, які дозволять підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва. Зокрема слід вирішити такі завдання:

забезпечити передбачуваність регуляторної політики держави;

- удосконалити земельні відносини;
- удосконалити механізми державної підтримки сільгоспвиробників;
- підвищити ефективність державного управління галуззю.

Якщо країна розвивається за рахунок лише відновлення великого товарного виробництва в аграрному секторі та перерозподілу трудових ресурсів на користь зростання в несільськогосподарських секторах, це призводить до трудової міграції, концентрації бідності в сільській місцевості, сприяє зростанню розриву в рівні доходів між містом і селом, що зумовлює політичну напруженість і нестабільність в економічному зростанні.

Досягнення цілей економічного розвитку за рахунок сільського господарства базується на засадах сільського розвитку, дрібнотоварного сільськогосподарського виробництва, орієнтованого на внутрішні продовольчі ринки. Динамічний сільський розвиток може забезпечити економічне зростання на основі підвищення доходів незахищених верств населення, сприяти значному скороченню сільської бідності. Наочним практичним доказом ролі сільського господарства як основного інструмента скорочення бідності Світовий банк вважає приклад Китаю, де стрімке зростання дрібнотоварного аграрного виробництва сприяло зниженню сільської бідності.

Передбачуваність регуляторної політики можливо досягнути шляхом:

- відмови від адміністративного втручання в ціноутворення на сільськогосподарську продукцію, використання антимонопольного законодавства у випадку різкого коливання цін на сільгосппродукцію;
- відмови від будь-яких обмежень експорту сільськогосподарської продукції.

Для удосконалення земельних відносин необхідно:

- удосконалення методичних підходів до грошової оцінки земель різних категорій з метою визначення їх реальної ринкової вартості;

– створення дієвої інфраструктури ринку землі;
 – розробка механізмів регулювання ринку землі та ефективного обороту земель сільськогосподарського призначення,
 – спрощення механізму виділення земельних ділянок під будівництво [39].

Удосконалення механізмів державної підтримки полягає в:
 – удосконаленні системи субсидування для підвищення конкурентоспроможності сектору відповідно до угоди про сільське господарство у рамках СОТ (переорієнтація субсидування на напрями, що відповідають «зеленому ящику» за методологією СОТ);

– гармонізації системи стандартизації сільгосппродукції з нормами ЄС;
 – захисту українських товаровиробників від імпорту низькоякісної сільгосппродукції за рахунок використання технічного регулювання,

дозволеного СОТ;
 – розвитку кредитно-фінансових механізмів підтримки сільгоспвиробників, у т.ч. лізингу сільськогосподарської техніки.

Підвищення ефективності державного управління агропромисловим комплексом і ролі місцевих органів виконавчої влади має відбуватися шляхом перерозподілу на користь місцевих органів влади повноважень і коштів, необхідних для реалізації проектів комплексного розвитку сільських територій.

Значне зростання продуктивності праці в сільському господарстві, яке, з одного боку, повинне сприяти зниженню витрат виробництва, а з іншого – забезпечити можливості для збільшення середньої заробітної плати.

Абсолютне і відносне зростання заробітної плати необхідне для формування мотивів до ефективної праці, для вирішення проблем кадрового забезпечення, але одночасно воно створює загрозу загострення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій, що може проявитися в суттєвому скороченні чисельності зайнятих в сільському господарстві і

рибальстві і за інших рівних умов в зростанні диференції населення сільських територій по рівню доходів і рівню життя та зростанні соціальної напруженості [36-40].

3.2. Збільшення кількості робочих місць у трудомістких підгалузях сільського господарства (на прикладі скотарства)

На основі проведеного аналізу споживання населенням України м'яса й молока доведено, що простежується порушення збалансованого харчового раціону населення країни, що є одним із головних завдань державної соціальної політики. У його структурі сформувався великий дефіцит м'ясопродуктів (близько третини від норми); молокопродуктів (47 % від норми) тощо [16].

У досліджуваному періоді 2019-2021 рр. значно зменшилося виробництво продукції скотарства, зокрема яловичини й телятини тощо.

На сучасному етапі розвитку аграрного сектору економіки й сільських територій важливим напрямом вирішення складної соціальної проблеми щодо забезпечення формальної зайнятості населення в сільській місцевості є обґрунтування перспективних напрямів розвитку трудомістких підгалузей у сільськогосподарських підприємствах. Однією з таких підгалузей є скотарство, що представлено його розвитком у формальному секторі аграрної економіки України (сільськогосподарські підприємства) та в сільських домогосподарствах (неформальна зайнятість населення). Оскільки виробництво продукції молочного, м'ясного чи комбінованого напрямів скотарства, її переробка й доведення до споживача характеризуються високою часткою доданої вартості, то гіпотетично це може забезпечити додатковий попит на робочу силу в аграрному секторі економіки.

У даному випадку підтверджується актуальність наукового обґрунтування стратегічних напрямів і практичних заходів розвитку й підтримки скотарства в сільськогосподарських підприємствах для вирішення питань урегулювання

ринку праці та ринку агропродовольчої продукції, зокрема в сільській місцевості територіальних громад. Таким чином, результати досліджень мають забезпечити вирішення наукових проблем соціального, аграрного й сільського розвитку, які згідно з державними програмними документами, зокрема Концепцією розвитку сільських територій, Концепцією Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року, Концепцією розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, Державною стратегією регіонального розвитку на 2021-2027 роки [41] та іншими державними програмними документами мають першочергове значення.

Серед переліку показників розвитку системи соціально-трудових відносин в аграрній сфері головними є показники зайнятості. Аграрна політика не змогла вирішити проблеми створення робочих місць у різних видах діяльності для вивільнених працівників сільськогосподарських підприємств, зменшення рівня безробіття в сільській місцевості. Тому дедалі більше усвідомлюється необхідність формування такої економічної політики, яка б створила умови ефективного використання трудового потенціалу в галузі, розвитку сільських територій, забезпечення продовольством населення країни.

Таким чином, формуючи й підтримуючи культуру раціонального й збалансованого споживання продуктів харчування населенням України можна досягнути збільшення кількості працівників у формальній аграрній економіці для виробництва відповідного обсягу сільськогосподарської продукції і забезпечення продовольчої безпеки країни. Саме такі закономірності досліджував учений і навів тісний взаємозв'язок ринку праці з ринком капіталу та ринком товарів. Його обґрунтовані економічні закони називають законами похідного понити.

Щоб забезпечити раціональну зайнятість в сільському господарстві, розвиток різних форм агробізнесу, харчової та переробної промисловості потрібно проаналізувати сміть внутрішнього ринку агропродовольчої продукції, оскільки ринок праці в аграрній сфері є похідним від нього, і купівельну спроможність доходів населення тощо. Відомо, що на товари

продовольчого набору попит є нееластичний (або з низьким показником еластичності), оскільки людина насамперед буде забезпечувати потреби в харчуванні.

Аналіз обсягів споживання «дефіцитних» продуктів харчування та обсяги їх внутрішнього виробництва в Україні [16] свідчить, що споживання м'ясопродуктів в Україні характеризується порушенням її раціональної структури. Так, проведений аналіз збільшення зайнятості в сільському господарстві за рахунок збільшення внутрішнього виробництва продукції скотарства для забезпечення раціонального продовольчого балансу країни, імпортозаміщення й/або формування експортних поставок агропродукції, додаткового залучення працівників у галузь і збільшення їх купівельної спроможності показав наступне.

Виходячи з внутрішньої потреби збільшення виробництва продукції скотарства, у сільське господарство можна залучити багато працівників, у тому числі в молочне скотарство. Потрібно створити відповідні умови праці, її оплати та забезпечити розвиток виробничої і соціальної інфраструктури сільських територій. Крім того, якщо врахувати тенденції експортних поставок м'ясо-молочної продукції, а також постійно зростаючий попит на світовому ринку продовольства, то з розширенням напрямів і обсягів експорту української сільськогосподарської продукції гіпотетично потреба в робочій силі в аграрній сфері може тільки збільшуватися.

Зазначені показники практично відповідають наявному дефіциту кількості робочих місць на селі та в місті. Адже в сільській місцевості в останні роки зафіксовано близько 500 тис. осіб безробітного населення та більше 600 тис. осіб самозайнятого населення лише в сільських домогосподарствах, які не сплачують внески в соціальні позабюджетні фонди [16]. Велика частка серед зазначених категорій осіб сільського населення є трудовими мігрантами, які періодично їздять на роботу за кордон.

Є галузі економіки, які прямо чи опосередковано залежать від розвитку сільського господарства, тому, забезпечуючи збільшення працівників в

останньому, збільшиться кількість працівників інших галузей економіки. Тому збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, якої бракує для забезпечення раціонального харчового балансу населення України, зумовить збільшення обсягів виробництва продукції в харчовій і інших галузях економіки.

Це забезпечить соціально-економічний розвиток сіл і міст, аграрного й індустріального комплексів країни тощо. Саме завдяки розвитку реального сектору аграрної економіки найбільш ймовірно можна подолати проблему безробіття в сільській місцевості.

Для наповнення внутрішнього ринку агропродовольчою продукцією та забезпечення збалансованого харчування народу України, забезпечення раціональної зайнятості населення й збільшення його трудових доходів потрібно спрямувати зусилля держави й власників сільськогосподарських підприємств на розвиток, у першу чергу, скотарства. Зокрема молочного чи м'ясного напрямів розвитку скотарства у відповідних видах агроформувань відповідно до ресурсної бази розвитку територіальних громад і споживчого ринку даної продукції. На регіональному й локальному (громадському) рівнях потрібно вдосконалювати транспортно-логістичні системи обслуговування виробників і переробників агропродовольчої продукції тощо.

Для забезпечення соціально орієнтованого напрямку розвитку скотарства в аграрному секторі економіки слід відшукати резерви підвищення ефективності виробництва продукції скотарства, щоб у короткостроковій перспективі забезпечити найм і оплату праці, стабільність зайнятості працівників у сільськогосподарських підприємствах. Так, рівень рентабельності всієї діяльності сільськогосподарських підприємств протягом 2019-2021 рр. (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Рентабельність виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах

Показник	Рік			
	2018	2019	2020	2020/ 2018, %
Рівень рентабельності виробництва продукції:				
зернові та зернобобові культури	24,7	11,8	20,0	-4,7

соєвиклик	32,5	23,5	39,4	6,9
буряк цукровий фабричний	11,4	15,4	13,5	2,1
овочеві культури	13,6	2,8	8,0	-5,3
картопля	6,8	16,4	11,0	4,2
плодові та ягідні культури	6,4	6,2	19,0	12,6
виноград	22,6	-7,2	-16,2	-38,8
молоко	16,1	20,6	20,4	4,3
ВРХ на м'ясо	-17,7	-27,1	-24,2	-6,5
свині на м'ясо	6,9	4,7	2,6	-4,3
вівці та кози на м'ясо	-16,6	39,7	-39,4	-22,8
птиця на м'ясо	5,7	-3,7	-0,2	-5,9
яйця птиці свійської	5,4	23,5	-19,2	-24,6

Джерело: складено за даними Держстату України.

У розрізі напрямів господарської діяльності сільськогосподарських підприємств високий показник рівня рентабельності у 2020 р. простежується в рослинництві (вирощування соняшнику, ріпаку, зернових культур, винограду тощо). У скотарстві ж ситуація набагато складніша, зокрема у виробництві яловичини й телятини. Тому науковий пошук резервів підвищення ефективності виробництва продукції скотарства можна вважати як концептуальний напрям забезпечення раціональної зайнятості в аграрному секторі економіки, збільшення трудових доходів працівників і формування усталених трудових колективів із позитивним соціально-психологічним кліматом у них.

Зменшення виробництва продукції скотарства спричинило, крім порушення оптимального раціону харчування населення України, значний ріст безробіття серед сільського населення. Проте, у сільськогосподарських підприємствах присутній невикористаний потенціал до збільшення поголів'я худоби (довідково: у 2000 р. в підприємствах було 5037,3 тис. гол. ВРХ, у тому числі 1851 тис. гол. корів) та збільшення показників її продуктивності (табл. 3.2).

Таблиця 3.2
Поголів'я ВРХ в сільськогосподарських підприємствах

Вид продукції	Рік			2021 / 2019, ±
	2019	2020	2021	
ВРХ	1049,5	1008,4	1003,4	-46,1
У % до поголів'я в країні	33,9	35,1	38,0	4,1
У т. ч. корови	438,6	423,9	426,4	-12,2
У % до поголів'я в країні	24,5	25,3	27,5	3,0
Надій на 1 корову, кг	6101	6634	6863	762,0

Джерело: складено за даними Держстату України.

У сільськогосподарських підприємствах налічується лише близько третини всього поголів'я ВРХ і четверта частина корів в Україні, решта – у сільських домогосподарствах. Таким чином, останні малотоварні форми ведення сільського господарства можна вважати головним джерелом поступової їх трансформації у сімейні й звичайні фермерські господарства, малі підприємства агробізнесу, зокрема приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю. Для цього потрібно сформувати організаційно-інституційні умови ведення спеціалізованих господарств у скотарстві, зокрема у територіальних громадах, оскільки вироблений малий обсяг продукції та малотранспортабельність молока вимагає орієнтації розвитку скотарства для внутрішнього споживчого ринку.

Як свідчать статистичні дані (табл. 3.3), розвиток скотарства в підприємствах має місце як з малочисельним поголів'ям, так і багаточисельним (високоспеціалізовані тваринницькі комплекси). Тому й надалі слід підтримувати розвиток скотарства як у мало-, так і середньо- й великотоварних підприємствах.

Таблиця 3.3

Групування сільськогосподарських підприємств за кількістю сільськогосподарських тварин у 2021 р.

Показник	Кількість підприємств		Кількість с.-г. тварин	
	од. ВРХ	%	тис. гол.	%
Підприємства	1792	100,0	1003,4	100,0
з них мали, голів:				
до 50	437	24,4	8,8	0,9
50 – 99	159	8,9	10,3	1,1
100 – 499	562	31,4	151,5	15,1
500 – 999	356	19,8	247,6	24,7
1000 – 1499	127	7,1	157,7	15,7
більше 1500	151	8,4	426,5	42,5
Корови				
Підприємства	1686	100,0	424,6	100,0
з них мали, голів:				
до 50	536	31,8	9,4	2,2
50 – 99	203	12,0	14,5	3,4
100 – 499	716	42,5	177,8	41,9
500 – 999	150	8,9	100,1	23,6
більше 1000	81	4,8	122,8	28,9

Джерело: складено за даними Держстату України.

У даному контексті виникає потреба у визначенні соціально-трудових імперативів розвитку скотарства у цих трьох формах агробізнесу та відповідних організаційно-економічних засад (табл. 3.4).

Відрадною є акцентування уваги й збільшення державної підтримки розвитку тваринництва й фермерських господарств з боку Мінагрополітики України в останні роки. Тому й надалі таку державну підтримку слід продовжувати й стимулювати розвиток ринку праці в аграрній сфері через розвиток скотарства в сільськогосподарських підприємствах, зокрема додатково за рахунок місцевих фінансових, земельних і виробничих ресурсів, які отримали територіальні громади в результаті децентралізації влади й реформи місцевого самоврядування в Україні.

Провівши аналіз пропозиції й попиту на внутрішньому ринку продукції скотарства та ринку праці в сільській місцевості, з'ясовано, що в Україні є резерви збільшення виробництва молокопродукції, яловичини й телятини. Для перспективного розвитку скотарства в різних видах агроформувань, а також залежно від масштабу сільськогосподарського підприємства визначено соціально-трудові імперативи й відповідні економічні засади розвитку скотарства в мало-, середньо- й великотоварних сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 3.4

Імперативи розвитку скотарства в різних видах сільськогосподарських підприємств

Великотоварні підприємства	Середньотоварні підприємства	Малотоварні підприємства
<i>Соціально-трудові імперативи</i>		
Збільшення кількості робочих місць; спеціалізація праці; професіоналізація кадрів; забезпечення постійної зайнятості; формування соціального пакету й розвиток	Збільшення рівня формальної зайнятості; удосконалення оплати праці; виробнича кооперація; розвиток державного сектору аграрної економіки; участь у створенні й	Трансформація домогосподарств у фермерські господарства; статусна мотивація праці; державна підтримка малого агропідприємництва; розвиток обслуговуючої

корпоративної соціальної відповідальності	функціонуванні агрокластерів	кооперації і агросервісних підприємств
<i>Організаційно-економічні засади розвитку</i>		
Удпровадження інновацій; енергоефективність; агропромислова інтеграція; розвиток селекції в скотарстві; формування власної кормової бази; контрактуція експортних поставок продукції	Диверсифікація та інтенсифікація виробництва продукції; управління витратами; оптимізація землекористування; постачання продукції на регіональний і внутрішній аграрний ринок України	Мала механізація технологічних операцій; обґрунтована спеціалізація за регіонами; науково-дорадницький супровід; логістично-збутова діяльність на рівні громад і регіону
<i>Джерело: [42].</i>		

Для забезпечення стабільними робочими місцями безробітного й самозайнятого (незастрахованих осіб у соціальних позабюджетних фондах) сільського населення протягом усього календарного року погрібно й надалі забезпечувати державну підтримку тваринництва й фермерських господарств, а на рівні територіальних громад окреслені напрями й заходи врахувати у своїх стратегіях і планах економічного розвитку на довго- й середньо- й короткостроковий періоди з детальним ресурсним і організаційним забезпеченням.

У подальших дослідженнях головна увага наукових пошуків зосереджуватиметься на обґрунтуванні напрямів забезпечення формальної зайнятості населення й поліпшення кон'юнктури ринку праці в територіальних громадах, у новостворених районах та країні в цілому [42–45].

Доведено, що для забезпечення соціально орієнтованого напрямку розвитку скотарства в сільськогосподарських підприємствах необхідно підвищувати ефективність виробництва продукції скотарства, щоб у короткостроковій перспективі забезпечити найм робочої сили й оплату праці, стабільність зайнятості працівників, розвиток сільських територій і громад.

На основі проведеного аналізу економічних показників, поголів'я ВРХ і корів у різних видах сільськогосподарських товаровиробників, змісту зайнятості у тваринництві уможливив обґрунтування соціально-трудових імперативів та

відповідних організаційно-економічних засад розвитку скотарства у велико-, середньо- й малотоварних формах агробізнесу. Особливо актуальним є розвиток останніх завдяки трансформації ефективних сільських домогосподарств у фермерські господарства й малі підприємства агробізнесу.

Враховуючи вищевказані аргументи аграрного вектора ефективного використання людських ресурсів сільських територій, проведемо комплексний SWOT-аналіз розвитку трудомісткого виробництва продукції в малому агробізнесі (табл. 3.5).

На основі проведеного аналізу можна сформувані наступні стратегії використання людських ресурсів у сільському господарстві (табл. 3.6).

Таблиця 3.5
SWOT-аналіз розвитку тваринництва й плідництва в малих суб'єктах господарювання

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)
<ul style="list-style-type: none"> - Незабезпечений внутрішнім виробництвом потенційний попит населення України на м'ясо-молочну й плодово-ягідну продукцію. - Поступове збільшення світового попиту на с.-г. продукцію через покращення рівня життя в слаборозвинених країнах світу й збільшення населення світу. - Акцент державної підтримки на розвиток фермерських і особистих селянських господарств, тваринництва й плідництва. - Пропозиція робочої сили перевищує її попит на ринку праці в сільській місцевості. - Статусна мотивація у фермерських господарствах, продовольча безпека на рівні домогосподарств. - Високий рівень розвитку аграрної освіти й науки, підготовки фахівців-аграріїв, харчовиків, інженерів тощо в Україні 	<ul style="list-style-type: none"> - Низька купівельна спроможність населення та збільшення рівня безробіття в Україні. - Зменшення кількості населення України та працівників у сільськогосподарських підприємствах. - Висока конкуренція і вимоги до якості на продовольчі товари на світовому ринку. - Важкі умови праці в галузі, неадекватний мотиваційний механізм працівників у с.-г. підприємствах. - Низький рівень організації та оплати праці в сільськогосподарських підприємствах. - Дефіцит фінансових ресурсів на купівлю і/або оренду земель сільськогосподарського призначення. - Погіршення якості освіти в сільській місцевості та в аграрних ЗВО (онлайн-освіта)
Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
<ul style="list-style-type: none"> - Наявність економічного потенціалу розвитку трудомістких видів виробництва агропродовольчої продукції в Україні. - Можливість отримати гранти, фінансово-матеріальну допомогу від держави, територіальних громад, громадських організацій на започаткування агробізнесу. - Удосконалення страхування ризиків виробництва сільськогосподарської продукції. 	<ul style="list-style-type: none"> - Перманентна загроза воєнного втручання з території росії та білорусі. - Інфляційні процеси в економіці, бюджетний дефіцит і скорочення фінансування соціальних і аграрних програм. - Повільне відновлення виробничої інфраструктури (логістика, енергетика) щодо обслуговування с.-г. товаровиробників. - Укрупнення (агрохолдингізація) форм господарської діяльності в сільському господарстві.

Спрощення механізму започаткування й адміністративного обслуговування малого бізнесу в сільському господарстві.
- Зменшення темпів еміграції економічно активної частини сільського населення за кордон у повсякденний час

- Старіння сільського населення, слабка мотивація молоді до роботи в галузі
- Асиміляція трудових емігрантів України в інших країнах світу й запрошення своїх родинів, друзів, знайомих

Джерело: [42].

3.3. Застосування інноваційних технологій виробництва продукції для підвищення продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах

Важливим інструментом підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки України є інноваційна модель розвитку. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі зумовлюється в значній мірі широким впровадженням у практику вітчизняних і світових досягнень науково-технічного прогресу, стратегічна роль в якому належить інноваційній діяльності.

Таблиця 3.6

Матриця стратегічного вибору використання людських ресурсів у сільському господарстві

Стратегія успіху (S+O)	Стратегія конкурентності (W+O)
<p><i>Мета:</i> створення додаткових робочих місць в АСЕ із соціальним нахилом.</p> <p><i>Завдання:</i> формування платоспроможного попиту на внутрішньому аграрному ринку; стимулювання виробництва продукції в мало- й середньотоварних с.-г. підприємствах; розвиток аграрної науки й освіти та інновації в агротехнології.</p> <p><i>Заходи:</i> пропаганда здорового харчування; трансформація ефективних сільських домогосподарств у фермерські й кооперативні формування; ефективно використання аграрного потенціалу громад; профорієнтація і держзамовлення на аграрні спеціальності</p>	<p><i>Мета:</i> забезпечення продуктивної зайнятості населення.</p> <p><i>Завдання:</i> виявлення попиту на внутрішньому й зовнішньому аграрних ринках; стимулювання виробництва продукції різними видами с.-г. підприємств; розвиток локальних ринків праці та земельно-орендних відносин у громадах.</p> <p><i>Заходи:</i> підвищення якості й диверсифікація виробництва агропродукції; підтримка внутрішнього інвестування в галузі; формування агрокластерів у територіальних громадах; надання соціально-трудова преференції с.-г. працівникам і пенсіонерам</p>
Стратегія збереження (S+T)	Стратегія захисту (W+T)
<p><i>Мета:</i> розвиток соціального партнерства в аграрній сфері.</p> <p><i>Завдання:</i> стимулювання попиту на внутрішньому аграрному ринку; інновації виробництво с.-г. продукції; розвиток локальних ринків праці в територіальних громадах.</p> <p><i>Заходи:</i> підтримка підприємництва в аграрній сфері; інфраструктурний розвиток територіальних громад; створення робочих місць в аграрному секторі</p>	<p><i>Мета:</i> забезпечення формальної зайнятості й збільшення доходів населення.</p> <p><i>Завдання:</i> стимулювання розвитку різних видів агробізнесу; розвиток державно-приватного партнерства; збільшення розмірів соціальної допомоги й пенсії.</p> <p><i>Заходи:</i> підвищення ефективності використання трудових і земельних ресурсів; агропромислова інтеграція; удосконалення мотивації праці; державне й</p>

економіки, укладання колективних трудових договорів у с.-г. підприємствах

приватне інвестування в аграрному секторі економіки; державне регулювання оренди й обігу (ринку) с.-г. земель

Примітка: S – Сильні сторони (Strengths); W – Слабкі сторони (Weaknesses); O – Можливості (Opportunities); T – Загрози (Threats).

Джерело: [42].

Результати впровадження інновацій віддзеркалюються в збільшенні обсягу продаж, зниженні собівартості продукції, зростанні капіталоозброєності та продуктивності праці, підвищенні рентабельності роботи й інших виробничо-фінансових показників діяльності аграрних підприємств, а також соціально-економічного розвитку сільських територій.

Сутність інноваційного розвитку різних галузей національного господарства не містить принципових розходжень. Проте в агропромисловому комплексі і особливо в сільському господарстві характер і основні напрями цього процесу істотно відрізняються. До основних особливостей формування і розвитку інноваційного процесу у сільському господарстві відносяться наступні:

1) значні відмінності регіонів країни за природно-кліматичними умовами і спеціалізації виробництва;

2) різноманітність видів виробництва сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки, істотна різниця в технології обробки продукції, утримуванні й годівлі тварин;

3) велика різниця в періодах виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продуктів її переробки;

4) наявність великої різноманітності типів виробництва за різними організаційно-правовими формами та формами власності, розмірами, спеціалізації, підпорядкованості, кооперації тощо;

5) велика залежність технологій виробництва в сільському господарстві від природно – кліматичних умов, дорожньо-транспортних мереж, віддаленості від постачальницьких центрів і ринків збуту продукції і інших факторів;

6) відособленість сільськогосподарських товаровиробників, віддаленість від інформаційно-консультаційних служб і організацій, які виробляють науково-технічну продукцію;

7) різний соціально-освітній рівень робітників сільського господарства;

8) відсутність чіткого і науково – обумовленого організаційно економічного механізму передачі досягнень науки сільськогосподарським товаровиробникам і, як наслідок, суттєве відставання галузі по освоєнню інновацій у виробництві [46].

Із впровадженням новачій у галузь вири продукції, як правило, не змінюються, тільки набувають покращених властивостей. Інноваційну діяльність у сільському господарстві запропоновано розглядати на чотирьох етапах: розробка новачій, їх апробація та перевірка, відтворення новачій, а також впровадження їх у виробництво.

Основною метою інновацій в аграрній сфері є забезпечення економічності та екологічності сільськогосподарського виробництва [46-50].

Слід відзначити, що у сільському господарстві розробка інновацій і їх впровадження пов'язано переважно з новими сортами рослин, виведенням нових порід тварин, нової техніки, новими ресурсозберігаючими технологіями, застосування яких у більшості випадків змінює характерні властивості сільськогосподарської продукції, що виробляється, але не призводять до появи нових видів продукції.

За предметом і сферою застосування у сільському господарстві доцільно виділяти 8 типів інновацій (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

Класифікація інновацій за предметом та сферою застосування у сільському господарстві

Ознака класифікації	Вид інновацій
Біологічні	- нові сорти і гібриди сільськогосподарських рослин; - нові породи, типи тварин і птаці; - створення рослин і тварин, стійких до хвороб і шкідників, несприятливим факторам навколишнього середовища
Технічні	- використання нових видів техніки і обладнання
Технологічні	- нові технології обробки сільськогосподарських культур; - нові технології в тваринництві; - науково – обумовлені системи землеробства і тваринництва; - нові ресурсозберігаючі технології виробництва і зберігання сільськогосподарської продукції; - екологізація землеробства.

Хімічні	- нові добрива і їх системи; - нові засоби захисту рослин;
Економічні	- нові форми організації, планування і управління; - нові форми і механізми інноваційного розвитку підприємства
Соціальні	- забезпечення сприятливих умов для життя, праці і відпочинку сільського населення
Інновації в менеджменті	- нові форми організації і мотивації праці; - нові методи ефективного управління персоналом
Маркетингові	- вихід на нові сегменти ринку; - удосконалення якості продукції та розширення асортименту; - нові канали розподілу продукції

Джерело: [46-50].

Інноваційна діяльність є важливою складовою прискорення розвитку сільського господарства. Саме в агропродовольчій сфері, на відміну від інших сфер, розвиток інновацій відбувається більш повільно, що вимагає особливої уваги. Інноваційні процеси у сільському господарстві мають певні особливості, пов'язані із його специфікою, а саме: наявністю живих організмів, сезонністю та підвищеними ризиками тощо.

Основним продуцентом новацій для сільського господарства нині є мережа науково-дослідних інститутів НААН та Міністерства аграрної політики України. Найбільш поширеними новаціями є: нові сорти та гібриди рослин і породи тварин, штами мікроорганізмів, марки і модифікації сільськогосподарської техніки, технології, хімічні та біологічні препарати (вакцини), економічні розробки (документально оформлені методики, різні рекомендації тощо). Апробацію та перевірку отриманих зразків здійснюють наукові установи і спеціальні державні установи й організації. Відтворення новацій у сільському господарстві здійснюють насінницькі господарства (вирощування елітного та репродукційного насіння нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур); племінні заводи (розведення чистих породних ліній тварин); машинобудівні підприємства (серійний випуск нової техніки); біологічні фабрики (випуск вакцин тощо). Впровадження розробок у виробництво, або перетворення новацій в інновації здійснюється за ініціативою суб'єктів підприємницької діяльності з метою досягнення комерційних вигод.

НУБІП УКРАЇНИ

Сучасний стан наукового забезпечення інноваційного процесу сільськогосподарської науки дійшов до критичної межі: матеріально-технічна база науково-дослідних установ зношена, не вистачає приладів для досліджень, особливо з найбільш наукомістких напрямів, зокрема, біотехнології.

НУБІП УКРАЇНИ

Внаслідок довготривалості етапів розробки й апробації фундаментальних інновацій в сільському господарстві, результати наукових досягнень у селекції сільськогосподарських культур дають максимальну віддачу через 15-20 років від початку фінансування кожного окремого напрямку наукової роботи, а в селекції порід тварин – 20-30 і більше років.

НУБІП УКРАЇНИ

Вировадження та ринкове освоєння новацій стримується також рядом інших чинників, серед яких найвагомішими є низька платоспроможність господарств і відсутність достовірної й повної інформації про новітні вітчизняні наукові розробки в галузі сільського господарства.

НУБІП УКРАЇНИ

Наукові дослідження потребують щорічного масштабного фінансування і всебічної державної підтримки, оскільки від цього залежить науковий рівень та якість новацій, що надзвичайно важливо в умовах поширення на українському ринку науково-технічної продукції конкурентоспроможних іноземних техніки й технологій, які за своїми техніко-економічними параметрами не поступаються, а часом і перевершують вітчизняні аналоги. Особливо це стосується імпорту сільськогосподарської техніки, насіння іноземних сортів культур рослин і засобів захисту рослин. Фінансова підтримка інноваційної діяльності необхідна також на інших етапах інноваційного процесу, оскільки стимулювання впровадження має забезпечити попит на вітчизняні наукові розробки [46-50].

НУБІП УКРАЇНИ

Розвиток інноваційної діяльності в сільському господарстві України – важливий напрям по підвищення продуктивності праці, максимально соціально й економічно ефективного використання людських ресурсів сільських територій.

НУБІП УКРАЇНИ

ВИСНОВКИ

У результаті вивчення й дослідження питань ефективного використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах можна зробити такі висновки.

Запропоновано узагальнене визначення людських ресурсів як сукупність працездатного населення, що характеризується соціально-демографічними, професійно-кваліфікаційними, психофізіологічними характеристиками, бере участь у соціально-трудовах відносинах у підприємствах (організаціях, установах) на умовах найму й/або самозайнятості (підприємці, власники капіталу, роботодавці), активно шукає роботу (безробітні), започатковує власний бізнес.

Значна частина сільського населення України традиційно зайнята в сільському господарстві, яке відіграє велику роль у продовольчому забезпеченні населення країни, формуванні експортних поставок на світовий ринок продовольства, тісно пов'язане з іншими галузями національної економіки (харчова, легка, хімічна промисловості, машинобудування). Однією з основних проблем подальшого розвитку аграрного сектору економіки є зменшення кількості трудових ресурсів.

В Україні на початок 2022 р. проживало близько 41 млн осіб постійного населення, у тому числі 12,5 млн осіб становили мешканці сільських населених пунктів, або 30,6%. Простежується тенденція до поступового зменшення економічно активної частини сільського населення. Збільшується кількість безробітних в сільській місцевості – до 579,4 тис. осіб у 2021 р., а рівень безробіття за методологією МОП вже досяг 10,7% серед сільського населення та 9,9% – у цілому в державі у 2021 р. Тоді як у ЄС такий показник на третину менший.

На основі проведеного аналізу формування й використання людських ресурсів у сільському господарстві у довоєнний період і враховуючи поточну воєнну ситуацію в країні, визначено песимістичні тенденції демографічних

показників і економічної активності сільського населення як бази формування людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах. Зважаючи на це та зафіксований високий рівень неформальної зайнятості в сільському господарстві, обґрунтовано методичний підхід до визначення прогнозованих показників потреби у створенні робочих місць в аграрній сфері, щоб забезпечити ефективне використання наявних людських ресурсів сільських територій.

Серед галузей економіки України, у сільському господарстві зафіксовано найбільший показник тіньової (неформальної) зайнятості. Адже лише близько третини (30,3-33,1 % у 2019-2021 рр.) зайнятого населення в галузі працюють на формальній основі у суб'єктах господарювання. Особливо таке явище поширено серед сільського населення.

Ураховуючи перевищення пропозиції робочої сили на ринку праці в сільському господарстві над її попитом, позитивну динаміку розвитку малих форм господарювання в галузі, незаповнену потенційну ємкість внутрішнього ринку трудомісткої агропродовольчої продукції в Україні, доведено перспективність всебічної підтримки розвитку малих і середніх підприємств в аграрному секторі економіки з боку держави, територіальних громад тощо.

Ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві, зазвичай, аналізують за показником продуктивності й рентабельності праці, зокрема в цілому по галузі, де в останні роки виробництво продукції на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві становило близько 900 тис. грн.

Продуктивність праці в малих і середніх сільськогосподарських підприємствах слід підвищувати завдяки диверсифікації виробництва продукції, зокрема нарощувати обсяги трудомістких видів продукції на інтенсивній основі. Малі форми господарювання в аграрному секторі економіки України є менш капіталомісткими, що актуально на сьогодні в умовах ризикованості ведення агробізнесу у воєнний і наступний повоєнний періоди.

Отже, малий агробізнес на формальній основі, зокрема фермерський рух, сільськогосподарська обслуговуюча кооперація зі спеціалізацією на розвитку

тваринництва й/або плідівництва безпеліційно має бути стратегічним, пріоритетним і перспективним напрямом ефективного використання людських ресурсів у сільському господарстві, що дозволить збільшити трудові доходи населення, забезпечити соціально-трудоу гарантії та продовольчу безпеку, податкові надходження в державний і місцеві бюджети громад тощо. У свою чергу, це сприятиме розвитку логістично-переробних, торговельних компаній, які потребуватимуть набір персоналу в сільських і міських населених пунктах.

Визначено, що ефективно використання людських ресурсів у сільському господарстві у воєнний і повоєнний час забезпечуватиметься завдяки досягненню таких економічних ефектів: збільшення рівня формальної зайнятості та трудових доходів сільського населення, наповнення внутрішнього ринку трудомісткою продукцією, забезпечення продовольчої безпеки домогосподарств і країни.

На основі проведеного SWOT-аналізу розвитку трудомісткого виробництва продукції в малому агробізнесі розроблено матрицю стратегічного вибору використання людських ресурсів у сільському господарстві. Це сприятиме розвитку супутніх галузей економіки: логістично-переробних, торговельних, машинобудівних підприємств і потребуватиме додатковий набір персоналу – мультиплікативний ефект.

НУБІП України

НУБІП України

НУБІП України

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Василенко П.М., Васильченко В.С., Галицький В.М. Словник-довідник соціального працівника. К.: ІПК ДСЗУ, 2007. 322 с.
2. Енциклопедичний словник: соціально-трудова сфера: 100 термінів і понять / під заг. ред. С.В. Мельника. Луганськ: НД СТВ, 2005. 168 с.
3. Ланченко Є. О. Формування й ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві. Економіка та управління АПК. 2022. Вип. 2. С. 67-79.
4. Чопенко В.М. Знелюднення сільських територій України в умовах соціально-демографічної кризи. Економіка АПК. 2016. № 1. С. 63-70.
5. Могильний О.М. Відтворення нерівності трудового потенціалу сільської і міської молоді: причини та шляхи подолання. Економіка АПК. 2019. № 10. С. 60-70.
6. Рябокони В.П. Соціальний розвиток села в умовах децентралізації влади. Економіка АПК. 2021. № 9. С. 6-18.
7. Економіка праці й соціально-трудові відносини: навчальний посібник / Ткачук В. А., Ланченко Є. О., Балаш О. Д., Гаврилюк І. П. К.: НУБіП України, 2022. 616 с.
8. Семсал А.В., Шупик С.М. Ефективність державної підтримки виробництва молока в Україні. Економіка та управління АПК. 2021. № 2. С. 50-62.
9. Малік М.Й. Підприємництво і розвиток сільських територій. Економіка АПК. 2016. № 6. С. 97-103.
10. Ткачук В.А. Сучасний стан і тенденції розвитку аграрного ринку праці. Економіка АПК, 2019. № 7. С. 6-13.
11. Богиня, Д. П., Шевченко А. Ф. Ефективність праці в ринковій економіці. Україна: аспекти праці. 2008. № 4. С. 3-6.

12. Колод, А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. К.: КНЕУ, 2010. 251 с.

13. Економічна енциклопедія: у 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний та ін. К.: Видавничий центр «Академія».

14. Ланченко Є. О. Розвиток соціально-трудових відносин в аграрній сфері: монографія. К.: ЦП «Компринт», 2022. 266 с.

15. Збарський В. К. Економіка і управління підприємством: [навчальний посібник] / За ред. професора В. К. Збарського. К.: НУБіП України, 2018. 592 с.

16. Статистична інформація, експрес-випуски, публікації. Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

17. Статистичні щорічники України. Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

18. Статистичні збірники «Робоча сила України». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

19. Статистичні збірники «Праця України». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

20. Статистичні збірники «Соціальний захист населення України». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

21. Статистичні збірники «Сільське господарство України». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

22. Статистичні збірники «Рослинництво України». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

23. Статистичні збірники «Тваринництво України». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

24. Статистичні збірники «Діяльність суб'єктів господарювання». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

25. Статистичні збірники «Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва». Вебсторінка Держстату України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

26. Статистичні збірники «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України». Вебсторінка Держстагу України. URL: <http://ukrstat.gov.ua>.

27. Ланченко Є. О., Романенко О. О., Овдієнко І. Я. Демографічні процеси в сільській місцевості України. Екологічні та соціальні аспекти розвитку економіки в умовах євроінтеграції. ІХ Всеукр. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 26-28 жовтня 2022 р.; матеріали конф. Миколаїв, 2022. С. 159-162.

28. В яких країнах українці шукають притулок від війни? Розбираємо детально. Голос Америки – Українською: незалежні новини. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/de-ukrainci-shukaiut-prytulok-vid-viyny-za-kodonom/6615534.html>.

29. Ситуація з біженцями в Україні. Портал оперативних даних. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

30. Через війну з України назавжди може емігрувати до 5 мільйонів людей. – Елла Лібанова. Еспресо – український погляд на світ. <https://espresso.tv/chez-viynu-z-ukraini-nazavzhd-mozhe-emigruvati-do-5-milyoniv-lyudey-ella-libanova>.

31. Ланченко Є. О., Овдієнко І. Я., Романенко О. О. Використання людських ресурсів у сільськогосподарських підприємствах. Актуальні проблеми сучасного бізнесу: обліково-фінансовий та управлінський аспекти: V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 22-23 березня 2023 р.; матеріали конф. у 2-х ч. Ч. 2. Львів, 2023. С. 123-125.

32. Продовольчий споживчий кошик / VS / раціональні норми. URL: <http://edclub.com.ua/analityka/prodovolchyy-spozhyvchyy-koshyk2016-vs-racionalni-normy>.

33. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.-Ірпінь: Перун, 2009. 1736 с.

34. Економічна енциклопедія: у 3 т. Т. 1 / відп. ред. С.В. Мочерний та ін. К.: Видавничий центр «Академія», 2000. 864 с.

35. Ланченко Є. О. Формування й ефективність використання людських ресурсів у сільському господарстві. Економіка та управління АПК, 2022. Вип. 2. С. 67-79.

36. Горкавий В. К. Інформаційно-аналітичні аспекти управління продуктивністю аграрної праці / В. К. Горкавий // Вісник ХНАУ. – 2006 – № 7. – С. 7–18.

37. Кожем'якіна С. М. Продуктивність праці на макрорівні: визначення, аналіз та прогнозування: монографія. К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2012. 374 с.

38. Тимчасові методичні рекомендації розрахунку продуктивності праці в цілому в економіці та за видами економічної діяльності. Затверджено Наказом Міністерства економіки України від 26.12.2008р. № 916.

[Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.

39. Першочергові заходи щодо розвитку інфраструктури аграрного ринку в Україні". Аналітична записка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1086/>

40. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наукова доповідь / за заг. ред. акад. НААН П.Т.Саблука. К. : ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.

41. Законодавство України. Вебсторінка. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws>.

42. Ланченко Є. О. Трудоресурсне забезпечення розвитку аграрного сектору економіки в поствоєнний період. Розвиток ринку праці в умовах глобалізаційних зрушень: виклики для України: Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 квітня 2023 р.: матеріали конф. Київ, 2023. С. 51-54.

43. Ланченко Є. О., Івченко В. М. Стан розвитку сільських домогосподарств в аграрній сфері України. Глобальні та національні тенденції у галузі наук про життя: Міжнар. наук.-практ. конф., м. Ніжин, 6 квітня 2023 р.: матеріали конф. Ніжин, 2023. С. 100-102.

44. Ланченко Є. О. Соціально-трудові аспекти розвитку скотарства в сільськогосподарських підприємствах. Економіка та управління АПК. 2021. Вип. 2. С. 19-28.

45. Ланченко Є. О. Формування й використання людських ресурсів в аграрній сфері. Актуальні проблеми та перспективи розвитку обліку, аналізу та контролю в соціально орієнтованій системі управління підприємством: V Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 14-15 квітня 2022 р.: матеріали конф. Полтава, 2022. С. 611-613.

46. Садиков М.А. Управління інноваційними процесами в аграрній сфері АПК: автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.02.03. К., 2002. 30 с.

47. Чабан В.Г. Інновації як умова підвищення конкурентоспроможності аграрного сектору. Економіка АПК. 2006. № 7. С. 68.

48. Шквиря Н.О. Особливості інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. Держава та регіони, 2007. № 6. С. 216.

49. Кот О.В. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку аграрного сектору економіки та його організаційно - економічне забезпечення. Проблеми науки. 2008. №9. С. 30-37

50. Дацій О.І. Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України. К.: ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2004. 428с.